

Արարատ Մ. Հակոբյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր

ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ՀԱՇՏԱՐԱՐ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ*

1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության վերջալույսին*

Բանալի բառեր – Հովհ. Թումանյան, փետրվարի 18, Ս. Օրջոնիկիձե, հաշտարար առաքելություն, ՀՓԿ, Ս. Վրացյան, ճակատի գիծ, Սուխոյ Ֆանտան, նամակագրություն, Թիֆլիս, ապստամբություն, Աշխեն, տնային կալանք, Ս. Կասյան, Ստ. Զորյան:

Մուտք

Ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի անզուգական կերպարի մեծությունը դրսևորվել է ոչ միայն նրա կերտած կոթողային ստեղծագործությունների, այլև հասարակական-քաղաքական բուռն գործունեության մեջ: Այդ իրողության դրսևորումներից մեկը եղավ այն, որ 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության կապակցությամբ նա իր պարտքը համարեց Թիֆլիսից մեկնել Երևան՝ հաշտեցնելու դիմակայող ուժերին՝ ապստամբներին և բոլշևիկներին:

1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության շրջանում բանաստեղծի հաշտարար առաքելության հարցը մինչ օրս հայ պատմագրության մեջ տարբեր մեկնաբանությունների ու գնահատականների է արժանացել: Խորհրդային ժամանակաշրջանում խնդրին անդրադարձած պատմաբանների և գրականագետների աշխատություններում զգացվել է կուսակցական-գաղափարական կողմնակալություն: Հետխորհրդային փուլում նախկին շատ սխալներ ու շեղումներ աստիճանաբար ուղղվել են: Այդ պատճառով մեծ բանաստեղծի կյանքի այս կարևոր դրվագը ևս նորովի լուսաբանման կարիք է զգում:

Հայտնի է, որ Առաջին Հանրապետության ընդամենը 2,5 տարվա կյանքն ընդհատվեց 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին ստորագրված Երևանի՝ Դրո-Լեգրան համաձայնագրով, որի արդյունքում Հայաստանը խաղաղ ճանապարհով

ԺԱ (ԺԷ) փարի, թիվ 1 (65), հունվար-մարտ, 2019
ՎԿՎ համահայկական հանդես

*Հոդվածն ընդունվել է տպագրության 21.01.2019:

ընդունեց խորհրդային վարչակարգն ու փաստորեն կորցրեց իր անկախությունը:

Խորհրդային Ռուսաստանի օրինակով՝ խորհրդայնացման հենց առաջին ամիսներին Հայաստանը նույնպես դարձավ մարդկանց ունեցվածքի զանգվածային բռնագրավումների և քաղաքական հետապնդումների ռազմականունիստական քաղաքականության զոհը: Սկիզբ առած անօրինությունները, քաղաքացիների հանդեպ ճնշումներն ու հալածանքները, նախկին բանակի սպաների աքսորը, կացնահարությունները, շրջափակումը, ցուրտը, սովը և ցրեցին մարդկանց համբերության բաժակը:

Տակավին 1920 թ. դեկտեմբերի 18-ին Հայհեղկոմի նախագահ Ս. Կասյանին հասցեագրված նամակում Հ. Թումանյանը Հեղկոմի (ՀՄԽՀ Ռազմա-հեղափոխական կոմիտե) ուշադրությունը հրավիրել էր այն հանգամանքի վրա, որ բոլշևիկյան հեղաշրջումից հետո հայ մտավորականության մեջ քաղաքական առումով երկյուղ և անորոշություն է առաջացել: Դրա համար նա խորհուրդ էր տալիս, որ «Հայաստանի Ռեկոմը պետք է պարզի մթնոլորտը և մարդկանց հանի էդ շվար ու շփոթ դրությունից՝ ցանկացողներին հրավիրելով ազատ ծառայելու իրենց ժողովրդին: Ամենքի սրտից ասած կլինեն, եթե ասեն, թե սպասում ենք էդ կոչին»¹: Բայց, ցավոք, Հայաստանում օրեցօր ավելի խորացավ անջրպետը այսպես կոչված դասակարգային թշնամի համարվածների հետ, ինչն էլ ի վերջո պետք է հանգեցնեք քաղաքական առձակատման:

Այդ ամենի հետևանքով խորհրդային իշխանություններից հիասթափված ժողովուրդը 1921 թ. փետրվարի 18-ին տապալեց Հայհեղկոմի բոլշևիկյան իշխանությունը և հռչակեց Ազատ Հայաստանի անկախությունը: Իշխանությունը ստանձնեց Հայրենիքի փրկության կոմիտեն (ՀՓԿ)՝ ՀՀ վերջին վարչապետ Ս. Վրացյանի գլխավորությամբ:

Բայց արտաքին ու ներքին բարդ հանգամանքներով պայմանավորված՝ հետագա դեպքերը նպաստավոր ընթացք չունեցան: 1921 թ. փետրվարի 25-ին Վրաստանի խորհրդայնացումից հետո Կարմիր բանակն իր ուժերը կենտրոնացրեց Ազատ Հայաստանի դեմ: Մի քանի ուղղությամբ ռազմաձակատի գծեր բացվեցին ապստամբ ժողովրդի և կարմիր զորքերի միջև, որն էլ ի վերջո հանգեցրեց ապստամբության պարտությանն ու խորհրդային-բոլշևիկյան վարչակարգի վերահաստատմանը:

1. Հովհ. Թումանյանի առաքելության շարժառիթն ու սկիզբը

Եվ ահա ապստամբության բուռն շրջանում, ձմեռային սառնամանիքի պայմաններում, մեծ փորձություններով Թիֆլիսից Երևան է մեկնում Հովհ. Թումանյանը: Փետրվարյան ապստամբության մասին լուրն անհանգստացրել էր թիֆլիսահայությանն ու անձամբ Հովհ. Թումանյանին, քանզի դա նշանակում էր, որ հայը դուրս է եկել հայի դեմ: Բավարար չափով իրազեկ չլինելով Հայաստանում ծավալվող իրադարձությունների մանրամասներին՝ անհանգիստ բանաստեղծը «Նամակ խմբագրությանը» վերտառությամբ մի փոքր նամակ է հրապարակում Թիֆլիսի խորհրդային մամուլի էջերում:

¹ Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու (ԵԼԺ), հատ. 10, Եր., 1999, էջ 370:

«Սրտի խորին կսկիծով,- բարձրաձայնում էր Հովի. Թումանյանը,- հաստատաբար տեղեկանում ենք, որ Երևանի «հեղաշրջում» կոչված ավանտյուրան կատարողները կույր գործիք են հանդիսացել մի սոսկալի դավադրության, նույն իսկ հայ ժողովրդի և նրա դատի դեմ, և որ հեղաշրջումը կատարվել է արյունալի ոճիրներով»²: Սակայն իբրև հայ ժողովրդի բանաստեղծ՝ նա խնդրում էր Խորհրդային Ռուսաստանին և Կարմիր բանակին՝ մեղմ մոտենալ անմեղ ժողովրդին և «հեռացնել էր վերջին տանջանքի բաժակը արյունաքամ հայ ժողովրդից», որում նա «անշուշտ անմեղ է»³: Ու քանի որ Երևանում կատարվածն անհանգստություն էր առաջացրել նաև Խորհրդային Ռուսաստանի ու Անդրկովկասի բոլշևիկյան ղեկավարության մոտ, ՌԿ(Բ)Կ Կենտկոմի Կովկասյան բյուրոյի նախագահ և Կովկասյան ձապատի ռազմահեղափոխական (ՌՀԿ) խորհրդի անդամ Գ. (Ս.) Օրջոնիկիձեն առաջարկեց՝ փորձել նաև խաղաղ, բանակցային, հաշտեցման ճանապարհով վերջ տալ ավելորդ արյունահեղությանը:

Այդպիսով, մի կողմից թիֆլիսահայ հասարակայնության բուն ցանկությամբ և մյուս կողմից՝ Անդրկովկասի փաստացի ղեկավար Գ. Օրջոնիկիձեի գիտությամբ ու առաջարկությամբ, որոշվեց որպես պատվիրակ Երևան գործուղել ազդեցիկ ու հեղինակավոր մարդու՝ բանակցելու Հայրենիքի փրկության կոմիտեի (ՀՓԿ) ղեկավարության հետ՝ զենքը ցած դնելու, կովող կողմերին հաշտեցնելու և արյունահեղությունը վերջ տալու համար: Իսկ Թիֆլիսում հայ ժողովրդի ամենամեծ հեղինակությունը, անշուշտ, Ամենայն հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանն էր. եթե ոչ Թումանյանը, էլ ուրիշ ով: Մեծ բանաստեղծի անձը և հեղինակությունը կարող էին կովող կողմերի համար հաշտության և ընդհանուր համերաշխության երաշխիք լինել: «Այդ միսիան կարող է կատարել միայն Թումանյանը,- ասել է Օրջոնիկիձեն»⁴: Հասկանալի է, որ հայ ժողովրդի ձակատագրով մտահոգ բանաստեղծը տալիս է իր համաձայնությունը՝ մեկնելու Երևան: Թումանյանին վստահվեց այդ դժվարին առաքելությունը, որովհետև նա մեծագույն հեղինակություն էր թե՛ ամբողջ ժողովրդի և թե՛ հայ հասարակական-քաղաքական բոլոր շրջանակների համար: Բանաստեղծի անձը կարող էր կովող կողմերի համար հաշտության և ընդհանուր համերաշխության երաշխիք լինել:

Բայց Թումանյանը հաշտարար առաքելությամբ Հայաստան էր մեկնում ամենից առաջ իր սրտի կանչով: Դրա հետ մեկտեղ, ճիշտ է նկատել թումանյանագետ Ս. Հովհաննիսյանը. բացի հաշտարար առաքելությունից բանաստեղծը Հայաստան գալով հանձնարարական ուներ՝ տեղում կատարելու նաև քարոզչական աշխատանք, հերքելու ամենուր շրջանառվող այն կեղծ լուրերը, թե Թիֆլիսում «կոմունիստները կացիններով ջարդում են մարդկանց՝ առանց սեռի ու հասակի խտրության, և որ կան առանձին կացնավորների բառալիռներ»⁵:

² Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու (ԵԼԺ), հատ. 7, Եր., 1995, էջ 408, տե՛ս նաև՝ «Պատմաբանասիրական հանդես», Եր., 1988, N 2, էջ 208:

³ Նույն տեղում, էջ 208-209:

⁴ Ալիսանյան Ս. Տ., Գ. Կ. Օրջոնիկիձեն և սովետական կարգերի հաստատումը Հայաստանում, Եր., 1974, էջ 133:

⁵ Հովհաննիսյան Ս., Հ. Թումանյանը և 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը: Տե՛ս «Երևանի հյուսիսային համալսարանի 2010 թ. ապրիլի 21-22-ի գիտական նստաշրջանի նյութեր», Եր., 2010, էջ 166:

Հարց է ծագում. ինչ կարելի է ասել Հ. Թումանյանի կարգավիճակի մասին: Հասկանալի է, որ որպես բանակցային կողմ նա չի ունեցել պաշտոնական, դիվանագիտական կարգավիճակ, այլ Երևան էր մեկնում որպես հասարակական պատվիրակ (բանագնաց) Օրջոնիկիձեի գիտությամբ ու համաձայնությամբ: Խորհրդային կողմը չի ձանաչել ապստամբների կառավարությունը, էլ չենք ասում, թե ինչպիսի ծանր որակումներ է տվել այդ իշխանությանը:

Մարտի երկրորդ տասնօրյակի սկզբին Վրաստանում Խորհրդային Հայաստանի լիազոր ներկայացուցիչ Դանուշ Շահվերդյանն իր մոտ է կանչում հեծելազորային բրիգադի սպա, երիտասարդ Հովհաննես Բաղրամյանին և հայտնում, թե բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանը հաշտարար առաքելությամբ պետք է մեկնի Հայաստան, անցնի ռազմաձակատի գիծը, ուստի հանձնարարվում է՝ բանաստեղծին ուղեկցել Թիֆլիսի Դվորցովայա փողոցում գտնվող 11-րդ բանակի շտաբ՝ անցաթղթեր ձևակերպելու: Կարմիր բանակի շտաբ գնալու ճանապարհին գրողն ու սպան առաջին անգամ հանդիպում են, ծանոթանում, աշխույժ զրույց ունենում: Հանդիպումը հավանաբար տեղի է ունեցել մարտի 12-ին: Այդ մասին ապագա մարշալ Հ. Բաղրամյանը վկայաբերում է Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակին նվիրված «Մեծ բանաստեղծի սխրանքը» հուշապատումի մեջ⁶: «Երբ մենք հասանք բանակի շտաբ, - տասնամյակներ անց վերհիշում է մարշալը, - հերթապահ հրամանատարը մեզ հրավիրեց ռազմահեղափոխական խորհրդի անդամ ընկեր Ս. Գ. Օրջոնիկիձեի մոտ»⁷: Պատմաբան Ս. Ալիխանյանը գրում է, որ շտաբում, հանդիպման ժամանակ, «Օրջոնիկիձեն Թումանյանին խնդրել է անձամբ հաղորդել Վրացյանին, որ կրակը դադարեցնելու և զենքը ցած դնելուն պես ներում կշնորհվի խռովության բոլոր մասնակիցներին»⁸: Բանաստեղծի անցաթուղթը ձևակերպվեց, և հաջորդ օրը՝ **մարտի 13-ին** սկսվեց նրա անսովոր, փորձություններով լեցուն ճանապարհորդությունը դեպի ապստամբ Հայաստան:

Այսպիսով, Հայաստան գալու համար Հ. Թումանյանն ունեցել է միայն անցաթուղթ, ինչպես ընդունված է մի երկրից մյուսն անցնողների համար, ինչպես նաև Ս. Օրջոնիկիձեից գուցե մի քանի բանավոր հանձնարարական: Արտաքին ու ներքին հանգամանքները նկատի առնելով՝ հիմքեր կան պնդելու, որ Թումանյանին հանձնարարական էր տրվել ոչ այնքան կողմերին հաշտեցնելու, որքան պարզապես դիմելու ապստամբներին՝ անվերապահ անձնատուր լինելու առաջարկով:

2. Բանաստեղծի ճանապարհորդական ողիսականը

Ըստ ամենայնի, անցաթուղթը ստանալու հաջորդ օրը՝ մարտի 13-ին, Հովհ. Թումանյանը Թիֆլիսից դուրս գալով, կառքով հասնում է Դիլիջան, մոտենում ռազմաձակատի գծին: Դիլիջանում նա կանգ է առնում իր վաղեմի բարեկամ, հասարակական գործիչ Ստեփան Դավթյանի տանը: Հաջորդ առավոտյան Թումանյանը՝ հագած տաք մուշտակ ու գլխարկ, սահ-

6 Տե՛ս Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, Եր., 1969, էջ 776-780:

7 Նույն տեղում, էջ 778:

8 Ալիխանյան Ս. Ս., նշվ. աշխ., էջ 133-134:

նակով ճանապարհվում և երեկոյան հասնում է Ելենովկա (Սևան), որտեղ կենտրոնացված էին կարմիր գործակալները:

Այստեղ բանաստեղծը հանդիպում է փետրվարի 26-ից Հայաստանի հյուսիսային (Դիլիջանի և Ղարաքիլիսայի) շրջաններում իրեն մի նոր ռազմահեղափոխական կոմիտեի (ՌՀԿ) նախագահ հայտարարած, իր դաժանություններով հայտնի, չեկիստ Գևորգ Աթարբեկյանին: Համառուսաստանյան Արտակարգ հանձնաժողովի (Չեկայի) լիազոր Գ. Աթարբեկյանը ՌԿ(Բ) Կ ԿԿ Կովկասյան բյուրոյի հանձնարարությամբ Հայաստան էր ժամանել 1921 թ. հունվարին: Նա իր դաժանություններով անուն էր հանել դեռևս Հյուսիսային Կովկասում և հայտնի էր «Աստրախանի դահիճ» մականունով⁹:

Բանաստեղծը մի քանի օր մնում է Գ. Աթարբեկյանի մոտ, ծանոթանում իրերի վիճակին: Այս կապակցությամբ սխալվում է պրոֆ. Ս. Ալիխանյանը՝ նշելով, որ Աթարբեկյանի հետ հանդիպման հաջորդ օրը, կարմիրների սուրհանդակը Թումանյանին ուղեկցում է մինչև Ֆանտան և իբր նրան հանձնում դաշնակցականների շտաբ և վերցնում հետևյալ ստացականը. «Ստացանք բանաստեղծ պարոն Հ. Թումանյանին կարմիրների ներկայացուցչից ողջ և առողջ»¹⁰:

ԸՇ վերջին վարչապետ, ՀՓԿ նախագահ Ս. Վրացյանը 1923 թ. ամռանը՝ Հ. Թումանյանի մահվան կապակցությամբ թարմ հետքերով գրած իր հուշերում պատմում է, որ Աթարբեկյանը մոտ մեկ շաբաթ իր մոտ է պահել Թումանյանին այն հույսով, որ շուտով Երևանը կընկնի, և ինքը բանաստեղծի հետ միասին կմտնի քաղաք¹¹: Սակայն Թումանյանի թախանձանքների և Օրջոնիկիձեի հրահանգի հիման վրա ի վերջո Աթարբեկյանը թույլ է տալիս նրան մի խումբ զինվորների հետ և մոլոկանի սահնակով ուղևորվել առաջավոր դիրքեր¹²: Ելենովկայում եղած օրերին բանաստեղծն ականատես է եղել բոլշևիկների գործունեությանը: Տեսել է, թե ինչպես Աթարբեկյանն ուժով ու սպառնալիքով հավաքագրել է շրջակա գյուղերի մոլոկաններին, զինել և ուղարկել ճակատ: Պատմում են, որ բանաստեղծն աշխատել է համոզել Աթարբեկյանին, որպեսզի վերջ տրվի կովին, և կողմերը փորձեն գնալ հաշտեցման, բայց Աթարբեկյանը ծիծաղելով մերժել է՝ ասելով որ դաշնակների անձնատուր լինելը մի քանի օրվա գործ է¹³: Ս. Վրացյանի վկայությամբ՝ Թումանյանը Աթարբեկյանի մոտ մնացել է շուրջ մեկ շաբաթ¹⁴: Դա համապատասխանում է իրականությանը:

Այդ օրերի վերաբերյալ տեղեկություն կա, թե պատժիչ ինչպիսի գործողություն է իրականացրել Աթարբեկյանի գլխավորած հեղկոմը: Բոլշևիկյան պատժիչ ջոկատը Ելենովկայի մոտ գնդակահարել ու Սևանա լիճն է լցրել 150 թուրքահայ գաղթականների¹⁵: Չեկիստ Աթարբեկյանի ահաբեկչական գործողությունների կապակցությամբ Անդրկովկասի փաստացի ղեկավար

9 Տե՛ս История России xx века, отв. ред. А. Зубов, М., 2009, էջ 624.

10 Ալիխանյան Ս. Ս., նշվ. աշխ., էջ 134:

11 Տե՛ս Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից (Հովհ. Թումանյանը Երևանում), տե՛ս «Հայրենիք», Պոսթըն, 1923, Ա. տարի, N 10 (օգոստոս), էջ 70 (այսուհետ՝ տե՛ս Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից):

12 Տե՛ս Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, էջ 70, նույնը տե՛ս նաև «Գրական թերթ», Եր., 29 հունիսի 1990 թ.:

13 Տե՛ս նույն տեղում:

14 Տե՛ս նույն տեղում:

15 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 9, թ. 50:

Գ. Օրջոնիկիձեն մարտի 18-ին Հյուսիսային շրջանների ՌՀԿ ղեկավարին ուղղված հեռագրում զգուշացնում էր, որ իրեն հասած տեղեկություններով տեղերում իրականացվում են անիմաստ գնդակահարություններ, գնդակահարվում են գերիներ և այլն: Օրջոնիկիձեն կտրականապես պահանջում էր վերջ տալ տեռորին, ձեռք չտալ գերիներին, իսկ վերջում խնդրում էր հաղորդել, թե որքան մարդ է գնդակահարվել¹⁶: Գ. Աթաբեկյանը Գ. Օրջոնիկիձեին ուղղված մարտի 20-ի պատասխան հեռագրում հայտնում էր, որ Նոր Բայազետ-Ելենովկա գծի մարտական տեղամասում գնդակահարվել է ընդամենը 46 մարդ¹⁷:

Մարտի 19-ին Թումանյանը տաք հագնված, բուլշևիկ զինվորների ուղեկցությամբ, սահնակով, առանց դիմակայող կողմերի միջև նախնական կապի ու պայմանավորվածության, Ելենովկայից դուրս է գալիս և ամենուր պատված հաստ ձյան վրայով շարժվում դեպի Ախտա (ներկայիս՝ Հրազդան) – Սուխոյ Ֆանտան (ներկայիս՝ Ֆանտան) ուղղությամբ, որոնց արանքով էլ անցնում էր ռազմաճակատի գիծը: Այդ բնակավայրերի միջակա տարածքում ապստամբների հերթապահ պահակները նկատում են մարդկանց շարժ և, նրանց թշնամու հետախույզների տեղ դնելով, կրակ են բացում: Բանաստեղծին ուղեկցող կարմիր զինվորներն անակնկալի գալով խուճապահար փախչում են՝ Թումանյանին թողնելով միայնակ ձյունների մեջ: Ըստ ամենայնի, գնդացրային խաչաձև կրակը բացվել է ապստամբների դիրքերի երկու թևերից: Գնդակներ են թափվել նրա շուրջը և հրաշքով միայն ոչ մեկը չի դիպել Թումանյանին:

Այդ դեպքերից մի երկու շաբաթ անց՝ ապրիլի 8-ին, բանաստեղծը Երևանից Թիֆլիս իր զավակներին ուղղված նամակում նկարագրում է, թե «ինչպես մի ֆրոնտից մյուսն անց կենալու ժամանակ, թե իմ անզգուշությունից, ընկա երկու կողմից էլ հրացանային ու պուլեմյոտային կրակի տակ՝ երկու անգամ, երկարատև ու սաստիկ, և էսպետով ձյունի միջով անցա մոտ 10 վերստ, մինչև գիշերվա կեսը մնացի դիրքերի առաջին: Ես այժմ էլ չեմ հասկանում, թե ինչպես ազատվեցի էն կրակի տակից ու էնքան կարմիր գնդակների տարափից»¹⁸:

Այդ նույն դրվագի վերաբերյալ Ս. Վրացյանն իր զինվորականների, նաև Թումանյանի պատմած իրադարձությունների թարմ տպավորությունների տակ գրած հուշերում նկարագրում է, որ այդ պահին «Թումանեանն իր ամբողջ հասակով կանգնում է սահնակի վրայ և բարձր բռնած սպիտակ դրոշակը՝ սկսում է կանչել, մինչև որ մերոնք նկատում են դրոշակը և, վերջ տալով կրակին, իմաց են տալիս «շտաբ», թե ինչ որ մի տարօրինակ մարդ է եկել և դրոշակ բարձրացրած՝ կանչում է իրենց ուղղութեամբ»¹⁹: Այդ վիճակով խիզախ բանագնացն անցել է մոտ 10 վերստ:

Այնուհետև պատմում են, որ ապստամբների շտաբից կարգադրում են անձանտիժին անմիջապես բերել Սուխոյ Ֆանտան, և առաջապահ ապստամբ գյուղացի մարտիկները խնամքով կապում են նրա աչքերը, որպեսզի զին-

16 Տե՛ս Геноцид армян: ответственность Турции и обязательства мирового сообщества (док. и ком.), сост. проф. Ю. Г. Барсегов, т. 2, ч. 1, М., 2003, էջ 466.

17 Տե՛ս Ալիխանյան Ս. Տ., նշվ. աշխ., Եր., 1974, էջ 130:

18 Թումանյան Հ., Երկերի լիակատար ժողովածու, հատ. 5 (Նամակներ), Եր., 1945, էջ 456:

19 Վրացեան Ս., էջեր մօտիկ անցյալից, էջ 70-71:

վորական գաղտնիքները չտեսնի, և բերում են զինվորական շտաբ և ապա Սուխոյ Ֆանտան: Մի քանի ժամ շարունակ ձյան ու ցրտի մեջ սպասելով՝ Թումանյանը սաստիկ մրսել էր: Կարո Սասունին տաքացնում ու կերակրում է նրան և մի սպայի հետ ուղարկում Երևան²⁰:

Համաձայն հին բոլշևիկ Սենիկ (Սենեքերիմ) Հարությունյանի ձեռագիր հուշերի, որը գրառել է ականատեսների պատմածը՝ Հովհ. Թումանյանը Ֆանտան գյուղում իբր ելույթով հանդես է եկել գյուղացիների տարերային բազմամարդ միտինգում և կոչ արել ցած դնել զենքը ու ենթարկվել Հայաստանի խորհրդային իշխանությանը²¹: Մենք քիչ հավանական ենք համարում պատերազմի ու ձմեռվա ցրտի պայմաններում նման միտինգի մասին խոսակցությունը, քանզի մինչ այդ էլ ամբողջ գիշեր կրակոցների տակ հայտնված, ցրտից սառած բանաստեղծը հազիվ թե ի վիճակի լիներ ելույթով հանդես գալ բոլշևիկների ոճին հոգեհարազատ միտինգում, էլ չենք խոսում, որ մինչև ՀՓԿ-ի նախագահին տեսնելը նա չէր կարող ինքնաբուխ ելույթ ունենալ, այն էլ բազմամարդ միտինգում:

Գրականության և արվեստի թանգարանի (ԳԱԹ) Հովհ. Թումանյանի ֆոնդում պահվում է ներքին գործերի կոմիսար Կարո Սասունու կողմից մարտի 19-ին Սուխոյ Ֆանտանից նրան գրված ինքնագիր երկտողը, որում կարդում ենք. «Համաձայն Ձեր խնդրանքին՝ Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը թույլ տվեց անցնելու մեր զորաշղթան: Մարդիկ դրկած են Ձեզ ընդունելու համար: Արգելվում է ամեն խոսակցություն Ձեզ առաջնորդողների հետ»²²: Փաստաթղթից կարելի է ենթադրել, որ Հայրենիքի փրկության կոմիտեն տեղյակ է եղել բանաստեղծի գալուն և թույլ է տվել անցնելու ռազմաձակատի գիծը: Հարց է ծագում. եթե բանագնաց Թումանյանին թույլ է տրվել անցնելու ձակատի գիծը, ապա ինչո՞ւ է կրակ բացվել նրա ուղղությամբ: Թերևս պատճառն առաջապահ զինվորների անտեղյակությունն է եղել: Ինչ վերաբերում է ուղեկցողների հետ խոսակցության արգելմանը, ապա հասկանալի է, որ դա արվել է գաղտնապահության նկատառումով, որպեսզի ապստամբները տեղյակ չլինեն Վրաստանի խորհրդայնացման փաստին, ինչը կարող էր ազդել նրանց մարտական ոգու վրա:

3. Բանաստեղծի ժամանումը Երևան և ՀՓԿ-ի հետ բանակցելու փորձերը

Հետագայում՝ ապրիլի 8-ին, Երևանից-Թիֆլիս գավակներին հասցեագրած նամակում բանաստեղծն արձանագրել է՝ «Ամսի 20-ին հասա Երևան»²³: Միալվում է պատմաբան Ս. Ալիխանյանը՝ գրելով, որ Երևան հասնելուն պես Թումանյանը հանդիպում է ՀՓԿ նախագահ Ս. Վրացյանին: Վերջինիս հետ հանդիպումը անմիջապես չի կայացել, որովհետև այդ ժամանակ Ս. Վրացյանը գտնվել է Ղամարլուի ձակատում:

Մինչ Ս. Վրացյանը կվերադառնար ձակատից, ներքին գործերի նախա-

20 Տե՛ս Վրացյան Ս., նույն տեղում, էջ 71, նաև՝ «Գրական թերթ», Եր., 29 հունիսի 1990 թ.:

21 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1021, ց. 4, գ. 85, թ. 36-37:

22 Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Հ. Թումանյանի ֆոնդ, N 1974, թ. 1: 23 Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 10, Եր., 1999, էջ 379:

րարության սպասարահում նախ Թումանյանին տեսակցում է ավագ դուստրը՝ Աշխենը, այնուհետև տեղի է ունենում Ս. Վրացյանի և Հ. Թումանյանի հանդիպումը: Վրացյան-Թումանյան հանդիպման կամ, այսպես կոչված, պաշտոնական բանակցությունների մասին կարելի է ասել հետևյալը: Նախ՝ Հ. Թումանյանը հայտնում է իր առաքելության նպատակը: Դրան ի պատասխան Վրացյանը ներկայացնում է դեկտեմբերի 2-ից հետո Հայաստանում կատարված դեպքերի ամփոփ պատկերը, նկարագրում մինչև փետրվարի 18-ը Հայհեղկոմի և Չեկայի կատարած բռնությունները, որոնք ժողովրդական ապստամբության պատճառ էին դարձել: Ս. Վրացյանը Թումանյանին ցույց է տալիս իրենց ձեռքն անցած այն հեռագրերը, որ Շարուրի շրջանի բոլշևիկները փոքրիկ ռադիոյի միջոցով ուղարկել էին Բաքու ու Թիֆլիս, և որոնց մեջ Կասյան-Ավիս-Դովլաթյան խմբակը հայտարարում էր, թե Հայաստանում տեղի ունեցած հեղաշրջումը հետևանք է «մի խումբ մաուզերիստների և Դաշնակների դաւաճանութեան», և որ այդ շարժումը շուտով կձնշվի, և նրա հեղինակները արյան մեջ կխեղդվեն²⁴:

Վրացյանի կողմից Թումանյանին ներկայացված Հայհեղկոմի մեկ այլ հեռագրում նշվում էր, թե իբր «Մաուզերիստների մի աւագակախումբ, դահիճ Վրացեանի գլխաւորութեամբ», տիրացել են միայն Երևանի ռադիոկայանին, իսկ ամբողջ Հայաստանը իրենց ձեռքին է, և որ իբր թե դաշնակները Երևանի բանտում կոտորել են բոլոր կոմունիստներին ու բոլշևիկ գերիներին²⁵: Վերջինիս կապակցությամբ Վրացյանը բանաստեղծին է ցույց տալիս այն արձանագրությունը, որ կազմել էին պարսից հյուպատոս Ասադուլա խանը, Ամերկոմի ներկայացուցիչ Ըշրըր և իտալական առևտրական գործակալը, որոնք ՀՓԿ համաձայնությամբ այցելել էին Երևանի զինվորական ու քաղաքացիական բանտերը, մանրամասն ծանոթացել երկու բանտերում մոտ հազարի հասնող բանտարկյալների վիճակին և համոզվել, որ կոմունիստ բանտարկյալները գոհ են եղել իրենց ընդհանուր կացությունից, որ գնդակահարություններ չեն եղել և այլն²⁶:

Վրացյանի այն հարցին, թի ինչպիսին է նրա տպավորությունը Հայաստանից, բանաստեղծը հիացմունքով պատմել է իր ստացած տեղեկությունները խիզախ կովոդ հայ գյուղացիներից, Սուխոյ Ֆանտանից և եզրակացրել է, որ Թիֆլիսում միանգամայն թյուր պատկերացում են ունեցել Հայաստանում կատարվածի մասին. «...Պալամ, ի՞նչ մաուզերիստներ. սա ընդհանուր ժողովրդական շարժում է, ժողովրդական զայրոյթի պոռթկում»²⁷:

Իր հերթին Թիֆլիսի վիճակի մասին Թումանյանը նկարագրում էր դրական գույներով, որ իշխանության փոփոխությունը կատարվել է առանց միջադեպի, բոլշևիկները ոչ մի հալածանք չեն անում, ոչ ոքի դեմ բռնություն չկա, և որ կոմունիստները հատկապես խրախուսում են գրականությունն ու գեղարվեստը, ստեղծվել է հայ արվեստի տուն՝ «Հայարտուն», որի գլուխ ինքն է կանգնած և այլն²⁸:

Հարկ է նշել, որ Փետրվարյան ապստամբության շրջանում Հայաստա-

24 Տես Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, էջ 71, նաև՝ «Գրական թերթ», 29 հունիսի, 1990 թ.:

25 Տես նույն տեղում:

26 Տես Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, էջ 71:

27 Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 73:

28 Տես «Գրական թերթ», Եր., 29 հունիսի, 1990 թ.:

նում շատ լավ է գործել հակաբոլշևիկյան քարոզչամեքենան: Թումանյանի ասածներին հակառակ՝ Հայաստանում տարածվում էին չափազանցված լուրեր բոլշևիկների կատարած չարագործությունների ու սպանդի վերաբերյալ: Օրինակ, 1921 թ. ապրիլին Երևանում եղած ժամանակ քաղաքացիները Թումանյանին հարցրել են, թե ձիշտ է, որ «30 հազար դիակ է թափված Թիֆլիսի փողոցներում»²⁹: Այստեղ նկատի ունենիս Վրաստանի խորհրդայնացման դեպքերը, ինչն անշուշտ ապատեղեկատվություն էր:

Ս. Վրացյանն իր հուշերում պատմում է, որ «Բաժանվելուց առաջ ես նրան (Հ. Թումանյանին- Ա. Հ.) խոստացա ամեն հարմարություն ստեղծել՝ ծանոթանալու տիրող պայմաններին և նրա տրամադրության տակ դնելու ռադիոկայանը Թիֆլիսի հետ յարաբերություն ունենալու համար»³⁰: Բանաստեղծն էլ իր հերթին վստահեցրեց, որ ինքը կգործադրի իր ձեռքից եկած բոլոր միջոցները՝ աջակցելու, որ վերջ տրվի այս կովին:

Ջրույցից հետո նույն օրը՝ մարտի 20-ին, Վրացյանը հեռագրել է Թիֆլիս՝ Օրջոնիկիձեին. «Այսօր Երևան հասա քանաստեղծ Հովհաննէս Թումանեանը, որի հաղորդածներից երևում է, որ դուք բոլորովին սխալ տեղեկություն ունիք Հայաստանի դեպքերի մասին: Հայաստանի յեղաշրջումը անպատասխանատու խմբակների գործ չէ, այլ բառի բուն նշանակութամբ ամբողջ ժողովրդի, որը կուռում է իր գոյութեան համար: Գիտցէք, որ միայն հայ գիւղացիութեան և բանուորների դիակների վրայով կարելի է հասնել Երևան: Թումանեանին տրուում է լիակատար հնարաւորութիւն՝ ծանօթանալու իրերի իսկական դրութեանը և իրազեկ դարձնելու ձեզ: Մարտ 20»³¹:

Ս. Վրացյանի հանձնարարությամբ հաջորդ օրերին Թումանյանին այցելել են նրա բարեկամներից մի քանիսը, այդ թվում՝ Հ. Քաջազունին: ՀՓԿ նախագահը մի քանի անգամ տեսակցել է Թումանյանին, սակայն երկու կողմից էլ գործնական արդյունքի չեն հասել: Վրացյանը Թումանյանին այն համոզմունքն է հայտնել, որ իրենք չեն պատրաստվում հանձնվել և կդիմադրեն որքան որ կարող են:

4. Թումանյանի տնային կալանքի հարցը

Ինչպես արդեն ասվեց, Թումանյանի գալու օրը Ս. Վրացյանը գտնվել է Ղամարլուի ճակատում: Կ. Սասունին Սուխոյ Ֆանտանից զանգահարել է ու հայտնել, որ Ելենովկայից առաջավոր դիրքերն է հասել բանաստեղծ Հ. Թումանյանը և արտոնություն է խնդրում Երևան գալու³²: Վրացյանը կարգադրել է անմիջապես ընդունել նրան և ուղարկել Երևան:

Երևանում ապրող Թումանյանի ավագ դստեր՝ Աշխենի³³ գրառումներում կարդում ենք. «1921 թ. մարտի 19-ին, ...ուշ երեկոյան հայտնվեց մեկը և ասաց, որ Վրացյանը (Փրկության կոմիտեի նախագահը) խնդրում է սենյակ պատրաստել ու կահավորել ժամանող հյուրի համար: Իմ այն հարցին, թե

29 Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 10, եր., 1999, էջ 382:

30 Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 73:

31 Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 74, նաև՝ Ռուսաստանի սոցիալ-քաղաքական պատմության պետական արխիվ (կրճատ՝ ՌՍԲԴՊԱ), ֆ. 85, ց. 14, գ. 72:

32 Տեն Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 70:

33 Աշխեն Թումանյանը ՀՀ նախկին վարչապետ Ա. Խատիսյանի եղբոր՝ Գևորգ Խատիսյանի կինն էր:

ով է հյուրը, նա ասաց, որ խնդրել են չհայտնել»³⁴: Աշխենի սիրտը կասկած է ընկնում, որ այդ մարդն իր հայրն է, որովհետև ավելի վաղ՝ ժամը 2-ին իրեն ասել են, թե անցորդները տեսել են, որ Աբովյան փողոցով Հովհ. Թումանյանը ինչ-որ մեկի հետ, սահնակի վրա նստած, գնացել է ուղիղ Փրկության կոմիտե³⁵: «Բայց ահա մի ցուրտ երեկո Աբովյանի վերևից, - Թումանյանին նվիրված իր հուշերում գրում է գրող Ստ. Ջորյանը, - բռնաճների գնգգնգոցով քաղաքամեջ է մտնում մի սահնակ: Իսկ սահնակի մեջ նստած են մի զինվորական և տաք մուշտակով փաթաթված մի մարդ: Մուշտակի վեր քաշած օձիքի միջից և մեծ բրդոտ փափախի տակից երևում է ինձ ծանոթ մի պրոֆիլ՝ փոքրիկ սպիտակ մորուքով Թումանյանը»³⁶: Վրացյանը պատմում է. «Երեկոյեան արդէն մթնել էր, երբ լուր բերին, թէ Յ. Թումանեանը հասել է և սպասում է վարը՝ ներքին գործոց նախարարութեան մէջ: Ես շտապեցի իջնել»³⁷:

Մինչ Ս. Վրացյանը Ղամարուի ճակատից կժամաներ, որոշ սպասումից հետո Աշխենին թույլատրել են հանդիպել հորը: Ինքը և 6-ամյա որդին՝ Հովիկը, իջնում են ցածի հարկը և գրկախառնվում ու համբուրում են հայրիկին: Աշխենի նկարագրելով՝ նա հագել էր մուշտակ ու դրել մորթե գլխարկ և կանգնած էր սենյակի կենտրոնում: Նրա հետ են եղել իրեն անծանոթ մի հայ և երկու ռուս: Ավագ դուստրը հարցրել է հորը, թե՝ «ձիշտ է, որ Թիֆլիսում արդէն խորհրդային իշխանություն է»: Թումանյանը զսպել է իրեն և չի պատասխանել: Աշխենին զգուշացրել են, որ մինչև Վրացյանի գալը նման հարցեր չի կարելի տալ ³⁸:

Այնուհետև ժամանել է ՀՓԿ նախագահ Ս. Վրացյանը: Հանդիպման այդ պահի վերաբերյալ Ս. Վրացյանը պատմում է, որ «Թումանեան ներքին գործոց նախարարութեան սպասման սրահում էր: Տրտից կարմրած թշերով, ժպտուն աչքերով՝ նա իր խոշոր քայլերով մոտեցավ ինձ, ջղաձգօրէն երկարեց ձեռքերը և ամուր գրկեց ու համբուրեց ինձ: Մի քանի շտապ բացագանչություններ, մի քանի կարճ հարցումներ ու փոխադարձ ողջոյններ, և մենք մտանք ներս՝ առանձնասենեակը»:

Բանաստեղծի առաջին խոսքերից էր.

« - Տնաշէն, էտ հո բոլորովին ուրիշ գատ ա ... էս սկի մեր կարծածը չի:

Մեզ հաւատացնում էին, թէ սա մի խումբ մատուցէրիստների գործ ա, - կրկնում էր նա: -Մարդ Աստուծոյ, ի՛նչ մատուցէրիստներ: Էս հո ամբողջ հայոց ազգն ա ոտքի ելել...»³⁹:

Ռազմաճակատի դիրքերում եղած, այնուհետև Երևանում հայտնված և իր աչքերով ամեն ինչ տեսած բանաստեղծի նման խոսքերն ինքնին վկայում էին ապստամբության զանգվածային լինելու մասին⁴⁰:

34 Թումանյան Աշխեն, Հայրիկի մասին: Տե՛ս «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Եր., 1969, էջ 647:

35 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 648:

36 Ստ. Ջորյանի հուշերից: Տե՛ս «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Եր., 1969, էջ 126:

37 Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 70:

38 Տե՛ս Թումանյան Աշխեն, Հայրիկի մասին: Տե՛ս Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում, Եր., 1969, էջ 648:

39 Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցյալից, էջ 70: Տե՛ս նաև՝ Վրացեան Ս., Կեանքի ուղիներով, հատ. Զ, Պեյրուի, 1967, էջ 103:

40 Մեր մոտավոր հաշվարկներով՝ ՀՍԽՀ ընդամենը 720 հազար բնակչության, այն էլ ապստամբության մեջ ներգրավված ընդամենը չորս գավառի՝ Երևանի, Էջմիածնի, Նոր Բայազետի և Դարալագյազի առնվազն 100 հազար հասակավորները համակրել ու աջակցել են ապստամբությանը, իսկ 15 հազարը զենքը ձեռքին

Բանաստեղծը ՀՓԿ նախագահ Ս. Վրացյանի հետ հանդիպման ժամանակ պատմել է իր ողիսականի մասին, որ մի քանի օր ստիպված է եղել մնալ Ելենովկայում՝ բոլշևիկ Աթարբեկյանի մոտ, այնուհետև, սահնակի վրա նստած, ընթացել է գնդացրային խաչաձև կրակոցների տակով, հասել Սուխոյ Ֆանտան և այնտեղից էլ՝ Երևան:

Ս. Վրացյանի հանձնարարականի համաձայն և Աշխենի վկայությամբ՝ Թումանյանը ուղեկցողների հետ փոխադրվում է աղջկա բնակարան, ընթրում են: Այնուհետև ստացվել է Վրացյանի կարգադրությունը՝ հանգստանալու նպատակով «...**թողնել Թումանյանին տանը առանց հսկողության**»⁴¹ (ընդգծումը մերն է - Ա. Հ.): Նրան ուղեկցող մարդիկ (1 հայ և 2 ռուս) գնում են և Աշխենի պատմելով՝ «այն ժամանակ միայն մենք ազատ շունչ քաշեցինք և զրուցեցինք»⁴²: Հայրը պատմել է Վրաստանի խորհրդայնացման, Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների մասին Թիֆլիսում եղած պատկերացումների, իրեն գործուղելու, ռազմաճակատի գծի անցման և Երևան հասնելու մասին:

Ստ. Ջորյանի հավաստմամբ՝ հաջորդ օրը Թումանյանի գալու լուրը տարածվում է քաղաքում: Նրա գալն այդ ձյուն-ձմռանը հետաքրքրություն ու տարակույսներ են գարթնեցնում հասարակության մեջ: Այդ օրերին Երևանում համոզված էին, թե Թիֆլիսը գտնվում է մենշևիկների ձեռքին, և թե Փրկության կոմիտեն բանակցում է նրանց հետ՝ իբր միասնական ճակատ կազմելու բոլշևիկների դեմ: Բայց շատ նեղ շրջանակներում տեղյակ էին, որ Թիֆլիսն արդեն խորհրդայնացվել է⁴³:

«Առաջին օրերը, - մտաբերում է Աշխենը, - մենք դուրս էինք գալիս զրուներու, հանդիպում էինք ծանոթների, արդեն շատերին էր հայտնի նրա առաքելությունը»⁴⁴: «Շուտով, - այնուհետև շարունակում է ավագ դուստրը, - հայրս այլևս տանից դուրս չէր ելնում, ասում էր, որ վատ է զգում, հրաժարվեց բժշկից, մերթ պառկում էր, մերթ վեր կենում: Գրեթե ամեն օր նրա մոտ էին գալիս Փրկության կոմիտեի ներկայացուցիչները»⁴⁵:

Աշխենը պատմում է նաև, որ իրենք ապրում էին երկրորդ հարկում, և ներքևում՝ իրենց տան մուտքի մոտ ինքը նկատել է մի **ժամապահի**, սակայն դա ինքը վերագրել է իր հոր հանդեպ ունեցած **պատվի**, բայց ոչ մի կերպ **տնային կալանքի**, ինչպես իմացել է հետո⁴⁶:

Ինչպես հայտնի է՝ խորհրդային հուշագրության ու պատմագրության մեջ տարածում ունենալիս տեսակետը, թե Վրաստանի խորհրդայնացման լուրը գաղտնի պահելու նպատակով ՀՓԿ-ն Հ. Թումանյանին **ենթարկել է տնային կալանքի**, որպեսզի հասարակությունը և ապստամբները չհիմանան այդ մասին, և հակաբոլշևիկյան պայքարի թափը չթուլանա: Ժամանակաշրջանի գաղափարական ոգուն համապատասխան՝ Թումանյանի տնային կալանքի մասին են ակնարկել գրողներ Ստ. Ջորյանը և Հովհ.

կովել են բոլշևիկյան բռնավարչակարգի դեմ: Այդ մասին հանգամանորեն տես **Հակոբյան Ա.**, ՀՄԽՀ 1921 թ. ներքաղաքական կյանքի պատմության հիմնահարցերը հայ պատմագրության մեջ, Եր., 2014, էջ 59, 65 և 69: 41 **Թումանյան Աշխեն**, Հայրիկիս մասին, էջ 649:

42 Նույն տեղում:

43 Տես Ստ. Ջորյանի հուշերից, էջ 126-127:

44 **Թումանյան Աշխեն**, Հայրիկիս մասին, էջ 649:

45 Նույն տեղում, էջ 649-650:

46 Տես նույն տեղում, էջ 650:

Հովհաննիսյանը: Զորյանը գրում է, որ քաղաքում լուր տարածվեց, թե Փրկության կոմիտեն տնային բանտարկության է ենթարկել Թումանյանին՝ այդ հանգամանքը քողարկելով բանաստեղծի հիվանդությամբ⁴⁷: Իսկ Հովհ. Հովհաննիսյանը նշում է. «Տնային կալանքի դատապարտեցին Հովհաննեսին, որ մարդամեջ դուրս չգա, իրանց համար աննպաստ խոսք ու գրույցի տեղիք չտա»⁴⁸: Միաժամանակ Հովհ. Հովհաննիսյանը հայտնում է, որ հակառակ դրան՝ Աշխենի տանն իրենք տեսնվում էին ամեն օր, սախարինով (շաքարով) թեյ էին խմում ու ժամերով գրուցում իրենց շուրջը տեղի ունեցող իրադարձությունների մասին⁴⁹: Թումանյանի հիշողությունները գրառած դատեր՝ Նվարդի հավաքած ու հրապարակած հուշերում այդ կապակցությամբ դարձյալ նշվում է, որ Դաշնակցության ՀՓԿ-ն հայրիկին ենթարկել էր տնային կալանքի⁵⁰:

Միջանկյալ նշենք, որ Թումանյանի դատեր և մյուսների հուշերում անպայման պետք է տեսնել խորհրդային ժամանակաշրջանի քաղաքական կոնյունկտուրայի դրոշմը, այլ կերպ հնարավոր չէր գրել, էլ չենք խոսում՝ ներկայացված նյութերը ցանկալի խմբագրման ենթարկված լինելու մասին:

Բազմավաստակ պատմաբան Լեոն ցուցաբերելով անսքող հակադաշնակցական ու հատկապես՝ հակավրացյանական կեցվածք՝ ավելի է խորացրել Հ. Թումանյանի տնային կալանքի մասին վարկածի գույները: Նա գրում է, որ «Հ. Թումանյանին Վրացյանը ընդունել է իբրև թշնամու և տնային բանտարկության է ենթարկել, ասելով, թե նա վհատություն է մտցնում ՀՓԿ զորքերի մեջ»⁵¹:

Հ. Թումանյանի տնային կալանքի մասին են գրել խորհրդային պատմաբաններ Հ. Կարապետյանը, Ս. Ալիխանյանը, Ծ. Աղայանը և ուրիշներ⁵²: Մինչդեռ՝ Թումանյանի՝ տանից դուրս չգալու ամենահիմնական փաստարկն այն էր, որ այդ դժվարին, ցուրտ ու վտանգներով լի ճանապարհն անցնելու ընթացքում առանց այն էլ հիվանդ բանաստեղծը տեղ հասնելով՝ անկողնային հիվանդ էր դարձել և Աշխենի տեղեկացմամբ՝ միայն Կարմիր բանակի երևան մտնելու օրը՝ ապրիլի 2-ին է տեղից վեր կացել: «Երբ ապրիլի 2-ին, կարդում ենք Աշխենի գրառումներում, - Քանաքեռից լսվեցին կրակոցներ, հայրս ելավ տեղից, կոկիկ հագնվեց, նույնիսկ փողկապ կապեց և կարծես միանգամից վերափոխվեց»⁵³:

Ժամանակակից թումանյանագետ Ս. Հովհաննիսյանը գտնում է, որ Փրկության կոմիտեի որոշ անդամներ հասկանալի պատճառով աշխատել են Թումանյանին հեռու պահել ժողովրդական զանգվածների հետ շփումից: Սակայն «Ուշագրավ է,- շարունակում է Ս. Հովհաննիսյանը,- որ որպես տանից դուրս չգալու միակ պատճառ Թումանյանը մատնանշում է իր հիվանդությունը»⁵⁴: Բանաստեղծը չեկիստ Գ. Աթարբեկյանին մարտի 25-ին

47 Տես Ստ. Զորյանի հուշերից, էջ 127:

48 **Հովհաննիսյան Հովհ.**, Ընկերոջս հիշատակին: Տես «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Եր., 1969, էջ 781:

49 Տես նույն տեղում:

50 Տես **Թումանյան Նվարդ**, Հուշեր և գրույցներ, Եր., 2009, էջ 236:

51 **Լեո**, Անցյալից (հուշեր, թղթեր, դատումներ), Թիֆլիս, 1925, էջ 466:

52 Տես **Կարապետյան Հ. Ն.**, Մեծ պայքարի մարդիկ, Եր., 1963, էջ 442, **Ալիխանյան Ս.**, նշվ. աշխ., էջ 138, **Агаян И. П.**, Победа советской власти и возрождение армянского народа, М., 1981, էջ 90:

53 **Թումանյան Աշխեն**, Հայրիկիս մասին, «Թումանյանը ժամանակակիցների հուշերում», Եր., 1969, էջ 650:

54 **Հովհաննիսյան Ս.**, Հովհաննես Թումանյանը և 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը: Տես «Երևանի

ուղղված նամակում վստահեցնում էր. ինքը հիվանդ պառկած է անկողնում⁵⁵: Իսկ այդ նույն օրը Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին ուղղված նամակում դարձյալ պնդել է, որ ինքը ձամփին սաստիկ մրսել է և անկողնային հիվանդ է⁵⁶: Այդուհանդերձ, իբր թե կալանքի մեջ համարվող բանաստեղծի իսկ տեղեկացմամբ՝ «Միշտ ընկերներս և բարեկամներս գալիս են, գնում»⁵⁷:

Ինչպես տեսնում ենք, բանաստեղծը ինքն է հերքել իր տնային կալանքի մասին լուրը: Եվ դա, ինչպես արդեն ասվեց, իրականում արվել է խորհրդային հեղինակների կողմից գուտ քաղաքական ու քարոզչական նկատառումներով, որպեսզի հանրության մեջ հայացք ձևավորվի, թե տեսք՝ դաշնակները բանտարկել են անգամ հայոց մեծ բանաստեղծին: Այս կապակցությամբ տեղին է նկատում գրականագետ Ս. Հովհաննիսյանը, որ բանաստեղծի խոսքերն ու մեկնաբանությունները իր հիվանդանալու վերաբերյալ ամենևին չեն հավաստում իր «բանտարկության», «կալանքի» մասին տարածված լուրերը⁵⁸:

Պետք է նկատել, որ քաղաքացիական կռիվների այդ թեժ շրջանում Հովհ. Թումանյանի Հայաստան գալու վերաբերյալ տեղում եղել է ոչ միանշանակ ընկալում և վերաբերմունք: ՀՓԿ շրջանակներում եղել են նաև կասկածամտության դրսևորումներ: Օրինակ, Էջմիածնի գավառի ՀՓԿ նախագահ Վ. Տեր-Խաչատրյանը, հենվելով տարածվող լուրերի վրա, ՀՓԿ նախագահ Ս. Վրացյանին ուղղված մարտի 23-ի գրությամբ հայտնում էր, որ Թումանյանը գործուղվել է Հայաստան բոլշևիկների կողմից քարոզչական նպատակով՝ իր հեղինակավոր ներկայությամբ հուզում առաջ բերելու⁵⁹: Դրա համար նա պահանջում էր. Թումանյանին «կան պետք է չեզոքացնել (հավանաբար բանտարկել՝ Ա. Հ.), կան հեռացնել»⁶⁰: Ինքնին հասկանալի է, որ այստեղ խոսքը վերաբերում է ոչ թե ՀՓԿ նախագահ Ս. Վրացյանի կողմից Թումանյանին մեկուսացնելուն ու բանտարկելուն, այլ Էջմիածնի գավառի ՀՓԿ նախագահի առաջարկին, ինչը, բնականաբար, մնացել է անհետևանք: Ենթադրաբար՝ իբրև բոլշևիկների կողմից ուղարկված բանաստեղծի՝ ապստամբների շարքերում հուսալքում առաջացնելու վտանգի մասին է խոսել նաև Կարո Սասունին⁶¹: Սակայն այդ մեկ-երկու հատիկ ակնարկները հետագա բամբասանքների տեղիք են տվել:

Այս կապակցությամբ տեղին է խոսել մեկ այլ դրվագի մասին: Մեծ բանաստեղծի համերկրացի Ստ. Զորյանն իր հուշերում պատմում է, որ հավանաբար մարտի վերջին օրերին մի խումբ մտավորականներ, այդ թվում և ինքը, գաղտնի ժողով են գումարում և որոշում, արյունահեղությանը վերջ տալու նպատակով ստեղծել մի պատգամավորություն՝ երեք հոգուց կազմված՝ Լևոն Սարգսյան (Անկախ սոցիալիստների (մենշևիկների) կուսակցության ղեկավար, Ալեքսանդրապոլի նախկին քաղաքագլուխ), Լևոն Թումանյան

Հյուսիսային համալսարանի ապրիլի 21-22-ի գիտական նստաշրջանի նյութեր», Եր., 2010, էջ 168:

55 Տե՛ս Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 7, Եր., 1995, էջ 377:

56 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 378:

57 Նույն տեղում:

58 Տե՛ս Հվհաննիսյան Ս., Հովհաննես Թումանյանը և 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբությունը, էջ 168:

59 Տե՛ս Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 10, Եր., 1999, էջ 694:

60 Նույն տեղում:

61 Տե՛ս Սասունի Կարո, Փետրվարեան ապստամբությունը, Պեյրութ, 1970, էջ 204:

(էսէճ գործիչ) և Թադևոս Ավդալբեկյան (տնտեսագետ-բանասեր). նախ այցելել Հ. Թումանյանին, նրանից ստույգ տեղեկություններ ստանալ արտաքին վիճակի մասին և ապա բանակցել ՀՓԿ-ի հետ: Ստ. Ջորյանը պատմում է, որ այդ պատգամավորությունը հաջորդ օրը լինում է բանաստեղծի մոտ: Նրանք խոսում, գրուցում են մի ժամի չափ, բայց դուրս գալուն պես նրանց հայտարարվում է, թե երեքն էլ ենթարկվում են տնային բանտարկության ու փաստորեն մինչև ապրիլի 2-ը նրանց արգելված է եղել տնից դուրս գալ և, ըստ Ջորյանի, յուրաքանչյուրի դռան վրա եղել է մի զինված միլիցիոներ⁶²:

Մեր ձեռքի տակ կա Ջորյանի ասածը հաստատող մի փաստաթուղթ: Այսպես՝ ՀՀ ներքին գործերի նախարարի պաշտոնակատարը մարտի 30-ի գաղտնի գրությամբ հանձնարարել էր Երևանի քաղաքային միլիցիայետին՝ ի կատարումն ՀՓԿ նախագահի կարգադրության անմիջապես տնային բանտարկության ենթարկել Լևոն Սարգսյանին, Լևոն Թումանյանին և Թադևոս Ավդալբեկյանին՝ ինքնապաշտպանության գործի համար վնասակար լուրեր տարածելու պատճառով⁶³: Կրկին շեշտենք, որ այդ օրերին խիստ գաղտնի էր պահվում Վրաստանի խորհրդայնացման փաստը, և պատահական չէր, որ տնային կալանքի հրաման էր իջեցվել նման լուրեր տարածող մարդկանց հանդեպ: Կարծում ենք օրվա իշխանությունները ճիշտ են վարվել՝ պետական անվտանգության ու գաղտնիության ապահովման նկատառումների տեսակետից:

Այդուհանդերձ, համադրելով վերը բերված տվյալները՝ կարելի է եզրակացնել, որ ա) չի կարող խոսք լինել նախկին դաշնակցականի, ազգային մեծ գործչի ու մեծանուն բանաստեղծի տեղաշարժի միանշանակ սահմանափակման մասին, բ) բոլշևիկների դեմ պայքարող իշխանությունների համար, իհարկե, ցանկալի չէր, որ Թումանյանի միջոցով հանրությունն իմանար Վրաստանի խորհրդայնացման լուրը, ինչը մեծապես թևաթափ կաներ ապստամբներին, գ) եթե Թումանյանի ապրած տանը հսկիչ են դրել, ապա դա պետք է բացատրել նրա հանդեպ ցուցաբերվող պատվով ու նաև անվտանգության նկատառումներով, դ) և վերջապես, որն ամենաէականն է, մեծ դժվարությամբ Երևան հասած բանաստեղծը հիվանդացել է և հիմնականում անկողնային հիվանդ է եղել, ուստի և խոսք չէր կարող լինել նրա՝ քաղաքում ազատ շրջագայության մասին:

5. Բանաստեղծի նամակագրության մասին

Թումանյանի Հայաստան ժամանելու կապակցությամբ Ս. Օրջոնիկիձեն մարտի 26-ին ռադիոգիր էր ուղարկել Երևան, Ս. Վրացյանին՝ Հայաստանում տեղի ունեցածը որակելով որպես արկածախնդրություն: Վերջինս էլ մարտի 28-ին հեռագրով պատասխանելով Օրջոնիկիձեին պարզաբանում էր, որ բոլշևիկյան իշխանությունը Հայաստանում տապալվել է ոչ թե մի խումբ արկածախնդիրների կողմից, այլ հանրապետության բնակչության 90 տոկոսը կազմող աշխատավոր գյուղացիության ջանքերով ու կամքով: Վրաց-

62 Տե՛ս Ստ., Ջորյանի հուշերից, էջ 128:

63 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 37, ց. 1, գ. 29, թ. 8:

յանը վստահեցնում էր, որ ձերբակալված կամ բանտարկված ոչ մի կոմունիստ կամ կարմիրբանակային չի գնդակահարվել, իսկ այդ կապակցությամբ տարածվող լուրերը ստոր գրպարտություններ են, և որ այդ մասին կարող են վկայել ինչպես բանաստեղծ Թումանյանը, այնպես էլ արտասահմանյան միսիանների ներկայացուցիչները⁶⁴:

Որպես հետևանք իր ծանոթությունների՝ մարտի 25-ին (Ս. Վրացյանի հուշերում նշված է մարտի 24) Թումանյանը Օրջոնիկիձեին ուղարկել է հեռագիր, որի բնագիրը՝ բանաստեղծի ստորագրությամբ, գտնվել է Վրացյանի ձեռքի տակ, ինչի մասին վկայում է վերջինս⁶⁵: Փաստաթուղթը բերում ենք ամբողջությամբ. «Թիֆլիս, Օրջոնիկիձեին: Արդեն հինգերորդ օրն է Երևանում եմ: Ծանոթանալով գործերի դրությանը՝ ես կատարելապես հանգզվեցի, որ մեզ մոտ՝ Թիֆլիսում կազմված կարծիքը Հայաստանի դեպքերի բնավորության մասին չի համապատասխանում իրականության: Շարժումը սկսվել է գյուղացիության մեջ զանազան շրջաններում, տարածվել մինչև Երևան և իր հետևից քաշել մտավորականությանը: Ստեղծվել է հետևյալ վիճակը. գեները ձեռքին կանգնած են միմյանց դեմ մի կողմից Հայաստանի բանվորներն ու աշխատավոր գյուղացիությունը, մյուս կողմից՝ կոմունիստների զինված ուժերը, և արյունը հոսում է առանց թշնամության ու փոխադարձ բնաջնջման հիմքի: Ռազմաձակատում ընկեր կոմունիստները որոշ կերպով ասում էին, որ ամբողջ հեղափոխության ընթացքում Կարմիր բանակը չի ունեցել ավելի անիմաստ պատերազմ: Ուստի ջերմագին խնդրում եմ Ձեր հեղինակավոր միջամտությունը, որպեսզի շուտով վերջ տրվի այս ոչ ռքի համար հարկավոր արյունահեղության: Կարևոր եմ համարում ավելացնել, որ հեղաշրջումից հետո ձերբակալված բանտարկյալներից և ոչ մեկը և ոչ մի ռազմագերի այստեղ չի գնդակահարված: Համանման հաղորդագրություն անում եմ և ռազմաձակատի ընկեր կոմունիստներին: Եթե պահանջվում են լրացուցիչ տեղեկություններ, խնդրում եմ կանչել ինձ ռադիոյի մոտ: Հովհաննես Թումանյան»⁶⁶:

Հեռագիրը նույն օրն իսկ ուղարկվել է Թիֆլիս և այնտեղից ստացվել է տեղ հասնելու մասին ստացական: Խորհրդային պատմագրության մեջ տարածում ունի այն վարկածը, թե իբր այդ նամակը խմբագրվել է Վրացյանի կողմից կամ հեռագրատանը և նոր ուղարկվել Օրջոնիկիձեին: Իրականում ոչ մի կեղծիք էլ չէր արվել. Թումանյանը հեռագրում ներկայացրել է այն, ինչ տեսել կամ լսել է Վրացյանի հետ ունեցած հանդիպման ժամանակ:

Վեդիում գտնվող Հայհեղկոմի ռադիոկայանը որսացել է Թումանյանի՝ Երևանից Թիֆլիս ուղարկած ռադիոհեռագիրը, ուստի մարտի 25-ին Ս. Կասյանի և Դովլաթյանի ստորագրությամբ Հայհեղկոմը ռադիոգրով կշտամբանքի խոսքեր է ուղղել բանաստեղծի հասցեին:

Մեր ձեռքի տակ է Երևանից Թիֆլիս 25/3, ժամը՝ 14.00-ին Թումանյանի կողմից ուղարկված հեռագրին Ղամարլուի ճակատից Հայհեղկոմի պատասխան ռադիոգրի ամբողջական տեքստը. բնօրինակն ուղարկվել է Երևան՝ Թումանյանին, իսկ պատճեն՝ Թիֆլիս՝ Օրջոնիկիձեին: Հեռագրում ասված

64 Տե՛ս Геноцид армян, т. 2, ч. 1, М., 2003, с. 476-477.

65 Տե՛ս Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, էջ 74:

66 Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 10, Եր., 1999, էջ 375, նաև՝ «Գրական թերթ», Եր., 29 հունիսի 1990 թ.:

է. «Մենք որսացել ենք ընկ. Օրջոնիկիձեի անունով հասցեագրված Ձեր հեռագիրը և ըստ էության չպատասխանելով Ձեր ինֆորմացիային՝ Փրկության կոմիտեի կողմից ղեկավարվող Հայաստանի ապստամբության բնույթի մասին, մենք մեր բանակի և նրա հետ միասին նահանջող բազմաթիվ փախստական զանգվածների անունից առաջարկում ենք անձամբ գալ մեզ մոտ և համոզվել, թե ինչից է կազմված և թե ում դեմ է կռվում Հայհեղկոմի կողմից ղեկավարվող հայկական Կարմիր բանակը և չգիտակցելով Ձեր միակողմանի ինֆորմացիայով՝ վատ ծառայություն եք մատուցում աշխատավոր հայ ժողովրդին, որի լավագույն զավակները այժմ գտնվում են մեր բանակի շարքերում, և եթե համաձայն եք գալու, ապա այդ մասին մեզ տեղյակ պահեք»⁶⁷: Ահա ոչ ավել, ոչ պակաս այսպիսին է եղել Հայհեղկոմի կշտամբանքը հայոց բանաստեղծի հասցեին: Այստեղ հարց է ծագում, որ եթե իրոք հայկական Կարմիր բանակն ու հայ ժողովրդի լավագույն զավակներն էին կռվում Ղամարլուի ձակատում, ապա ինչո՞ւ առանց ռուսական Կարմիր բանակի միջամտության չէին կարողանում գրավել Երևանը: Դա հնարավոր դարձավ միայն ռուսական 11-րդ Կարմիր բանակի մի քանի ուղղությամբ հուժկու հարձակման արդյունքում: Մինչդեռ քաղաքն ու նրա շրջակայքը պաշտպանում էր հասարակ, շատ հաճախ կռվին անվարժ ժողովուրդը, քանի որ նախկին բանակի սպայակազմի միջուկն աքսորված էր Ռուսաստան:

Համաձայն Ս. Վրացյանի հուշերի՝ այդ օրերին բռնվել է Շարուրի ուղղությամբ գտնվող բոլշևիկյան ռադիոյի մեկ այլ հեռագիր՝ Կասյան, Ավիս, Դովլաթյան ստորագրությամբ, որում փախստական բոլշևիկները բողոքում էին բանաստեղծ Թումանյանի դեմ, որը «գործիք է դարձել Դաշնակների ձեռքին» և, խեղաթյուրված ձևով ներկայացնելով իրականությունը, աշխատում է մոլորության մեջ ձգել մարդկանց: Հեռագիրը կազմված էր խիստ, կոպիտ և վիրավորական արտահայտություններով, և դրությունը ներկայացվում էր այնպես, իբր Թումանյանը Թիֆլիսում խաբել է բոլշևիկներին և Երևան գալով՝ անցել է «Դաշնակների» կողմը⁶⁸: Վրացյանը տեղեկացնում է, որ ինքն այդ երկու հեռագրերն էլ տվել է Թումանյանին կարդալու: Դրանց ընթերցումից բանաստեղծը սաստիկ վշտացել է: Ըստ երևույթին նա այլ վերաբերմունք էր ակնկալում բոլշևիկներից: Ի վերջո նա կողմերի խաղաղ հաշտեցման համար որևէ եզր չկարողացավ գտնել: Օրջոնիկիձեի և Հայհեղկոմի վերջնագրային պայմաններից հետո Թումանյանն այլևս գործնական քայլեր չարեց և մնաց Երևանում՝ սպասելով դեպքերի հետագա ընթացքին:

Այդ օրերին՝ մարտի 25-ին կամ 26-ին, Հ. Թումանյանը գուտ անձնական բնույթի նամակ է գրել Գ. Աթաբեկյանին և փոխանցել Ս. Վրացյանին, որ ուղարկվի ըստ պատկանելույն: Նամակն ուղարկվել է ձակատ, սակայն վերսկսված ռազմական գործողությունների հետևանքով հնարավոր չի եղել տեղ հասցնել և վերադարձվել է⁶⁹:

Այդ նամակում ապստամբների նկատմամբ անհանդուրժող ու ծայրա-

67 ՀԱԱ, ֆ. 1022, ց. 5, գ. 361, թ. 33:

68 Տես Վրացեան Ս., Էջեր մօտիկ անցեալից, էջ 75:

69 Տես «Գրական թերթ», 29 հունիսի 1990 թ.:

հեղական վարքագծով հայտնի չեկիստին փոքր-ինչ մեղմելու ու հանգստացնելու համար բանաստեղծը պարզաբանումներ էր տալիս ապստամբության առաջացման պատճառների, բնույթի և համանման հարցերի վերաբերյալ: Նա գրում էր. «Ես շուտով համոզվեցի, որ էս շարժումը հիրավի առաջ է եկել գյուղերում և գյուղացիների մեջ, որոնց կոմունիստական կարգերն ու կարգադրությունները խորթ են ու անընդունելի»⁷⁰: Այնուհետև շարունակում էր. «Ինչպես ամեն տեղի գյուղացիությունը, դեռ էստեղ մի քիչ էլ ավելի, գյուղացիությունը միանգամայն անպատրաստ է ըմբռնելու կոմունիզմի գաղափարը և կիրառումը կյանքի մեջ, և տիրող բնագոյը մանր սեփականության բնագոյն է»⁷¹: Թումանյանի բնորոշմամբ՝ քանի որ դիպել են գյուղացու սեփականատիրական բնագոյին (ունեցվածքին) «դրանից առաջ է եկել էս փոթորիկը»⁷²:

Բանաստեղծը Հայաստանի հյուսիսային շրջանների հեղկոմի նախագահ, չեկիստ Գ. Աթաբեկյանին ուղղված նամակում պարզաբանում էր, որ խորհրդային իշխանությունը Հայաստանում չի ունեցել բավարար սոցիալական հենարան (հասարակական պաշտպանություն): Իր այս նամակում Թումանյանը կատարում էր մեկ այլ բացահայտում. Հայաստանում խորհրդային իշխանությունն ընդունելու հարցում տրամադրված էր ավելի շատ մտավորականությունը՝ պայմանավորված հայրենիքի ու ժողովրդի անել դրությամբ, քան հասարակ ու շարքային ժողովուրդը⁷³:

Հայ գեղջուկի մտածելակերպի վերաբերյալ թումանյանական քննախույզ դատողությունները միանգամայն իրավացի են: Բանն այն է, որ հայ ժողովուրդը դեկտեմբերի 2-ին լուռ ու խաղաղ դիմավորեց ռուսական Կարմիր բանակին ոչ թե այն բանի համար, որ ընդունում էր խորհրդային-կոմունիստական կարգերը, այլ պարզապես նա ուզում էր, որ ռուսական Կարմիր բանակը, քաղաքագետ բանաստեղծի շիտակ խոսքերով ասած՝ «**մի ճար անի**», փրկի, ազատի ռազմաքաղաքական անելանելի վիճակում հայտնված իր հայրենիքը: Բայց հայ գեղջուկը, նաև մտավորականության մեծ մասը դեռևս տեղյակ չէին, որ հանուն իր շահերի Խորհրդային Ռուսաստանի կառավարությունը պատրաստվում էր Հայաստանը զոհաբերել «Արևելքում համաշխարհային հեղափոխության միջնաբերդը համարվող Թուրքիային», նաև նրա փոքր եղբայր Ադրբեջանին: Հենց այդպես էլ արվեց. այդ օրերին՝ մարտի 16-ին, Մոսկվայում կնքված խորհրդա-թուրքական «բարեկամության և եղբայրության» պայմանագրով:

Մեծ բանաստեղծը ինչպես Ս. Օրջոնիկիձեին ուղղված հեռագրում, այնպես էլ Գ. Աթաբեկյանին հասցեագրված նամակում դարձյալ վկայում էր, որ «հեղաշրջումից ի վեր Երևանում բանտարկված կոմունիստ ընկերների և գերիների մեջ գնդակահարության ոչ մի դեպք տեղի չի ունեցած»⁷⁴: Հ. Թումանյանը մարտի 25 կամ 26-ին Երևանում հիվանդ, անկողնում պառկած վիճակում մի նամակ էլ հասցեագրել է Էջմիածին՝ Մեսրոպ Եպիսկոպոս Տեր-Մովսիսյանին, որում մասնավորապես կշտամբում էր ժողովրդին այն

70 Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 10, Եր., 1999, էջ 376:

71 Նույն տեղում:

72 Նույն տեղում:

73 Տե՛ս նույն տեղում, էջ 376-377:

74 Նույն տեղում, էջ 377:

բանի համար, որ ըստ իր ստացած լուրերի՝ ինքն իրը սխալվում է բոլշևիկների մասին իր գնահատականներում և այլն: Եվ նա ցավով արձանագրում է, թե «ինչքան է հիմար մեր խալխը»⁷⁵:

Բանաստեղծը, Երևանում գտնված իր շուրջ մեկ ամսվա ընթացքում, չնայած հիմնականում հիվանդ վիճակին, ինչպես տեսնում ենք, անգործ չի մնացել: Ապրիլի 2-ին 11-րդ Կարմիր բանակի Երևան մուտք գործելուց և ապստամբության պարտությունից հետո, նա ապրիլի 8-ին Երևանից Թիֆլիս նամակ է հասցեագրում իր զավակներին: Այս նամակում ուշագրավն այն է, որ մեծ բանաստեղծը փաստորեն ականատեսի աչքերով նկարագրում է ապրիլի 2-ի օրը քաղաքում տիրող կատարյալ խուճապային վիճակը: «Համիլիկին իսկի չկարողացա տեսնեմ էլ՝ հենց պաշտոնատեղից գնացել էր կառավարության հետ»⁷⁶: Նրա պատմելով՝ քաղաքից փախչում էր «տասնյակ հազարավոր բազմություն», իսկ «քաղաքի վրայից սուրում էին թռչող թնդանոթային ռումբերը»: Բայց և միաժամանակ բանաստեղծը վկայում է, որ «առհասարակ քաղաքում ոչ մի գոհ չեղավ»⁷⁷: Հայտնի է Երևան մտած Հայիեդկումի ապրիլի 3-ի հրամանը, որով նախկին հակահեղափոխական իշխանության մարմինները հայտարարվում էին օրենքից դուրս. միաժամանակ հանձնարարվում էր Արտակարգ հանձնաժողովին՝ բացահայտել հեղափոխական կարգը խախտած բոլոր թշնամական տարրերին ու պատժել արտակարգ դրության խիստ օրենքներով⁷⁸:

Հայտնի է, որ ապրիլի 2-ին՝ Կարմիր բանակի Երևան մտնելու օրը, խուճապահար բազմությունը, նախկին իշխանությունների ու զինյալ ուժերի հետ հիմնականում ուղղվեց Գառնի-Սելիմի լեռնանցք-Դարալագյազ-Ջանգեզուր: Մեծ խուճապի ու գաղթի այդ ծանր օրերին Երևանում գտնվող բանաստեղծը զարմանքով նկատել է, որ հայ գյուղացին փախչում էր Կարմիր բանակի առջևից «... և չէք կարող երևակայել, թե էդ տրամադրությունը ինչպես է զարգանում գյուղացիության մեջ – դեպի տաճիկները»⁷⁹: Այս կապակցությամբ էսէռ Վ. Մինախոյանը գրում է, որ ապրիլի 2-ի կեսօրին Արարատյան դաշտից 5000 հոգուց բաղկացած բազմություն դիմում է դեպի Մարգարա⁸⁰: Սա նշանակում է, որ ապստամբների սարսափը բոլշևիկներից ու Կարմիր բանակից այնքան մեծ է եղել, որ պահի թելադրանքով նրանք նախընտրել են անցնել Արաքսի կամուրջը՝ դեպի տաճիկները, քան թե մնալ բոլշևիկների տիրապետության տակ:

Դեպի Ջանգեզուր և Պարսկաստան գաղթածների թվում էին Հ. Քաջագնունին, Ն. Աղբալյանը, Լ. Շանթը, Համիլի Թումանյանը, Հ. Կոջոյանը, Ալ. Թամանյանը, Գ. Սաղյանը և շատ ուրիշներ: Քաղաքական հողի վրա առաջացած արտագաղթի գործընթացը հնարավոր եղավ կասեցնել, իսկ հետո արտագաղթածների հինական մասին վերադարձնել շնորհիվ ապստամ-

75 Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 10, Եր., 1999, էջ 378:

76 Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 10, Եր., 1999, էջ 380: Թումանյանի որդին՝ Համիլի, զբաղեցնում էր կառավարության դիվանատան վարիչի պաշտոնը:

77 Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 10, Եր., 1999, էջ 380:

78 Տե՛ս Великая Октябрьская социалистическая революция и победа советской власти в Армении (сборник документов), Եր., 1957, էջ 544-545.

79 Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 10, Եր., 1999, էջ 376:

80 Տե՛ս Մինախոյան Վ., Ապրիլի 2-ի գաղթը, տե՛ս «Հայրենիք», Բ տարի, N 2, Պոսթըն, 1923 (դեկտեմբեր), էջ 89:

ու պաշտպան համարել: Սակայն կարելի է դատողություններ անել, որ իր քաղաքական կողմնորոշմամբ ընդգծված **ռուսասեր Հովհ. Թումանյանը** հնարավոր է, որ չափից ավելի սուր է քննադատել Դաշնակցությանը, որպեսզի միգուցե՝ բոլշևիկների վստահությունը շահի: Կյանքի վերջին մեկերկու տարում արտաքին ու ներքին հանգամանքներով թելադրված՝ Թումանյանը եղել է բոլշևիկների դիրքերում: Դա երևում է նաև արտասահմանում գտնվող Ա. Իսահակյանին և Ա. Չոպանյանին ուղղված նրա հայտնի սամակների բովանդակությունից:

Ազգային և դասակարգային մտածելակերպի ու սոցիալ-քաղաքական արժեքների ընկալումների հարցում, անշուշտ, Ամենայն հայոց բանաստեղծի համար առաջնային է եղել համազգային շահը: Այս առնչությամբ իրավացի է Թումանյանին լավ ճանաչած ու հասկացած Ս. Վրացյանը, երբ գրում էր. «Հովհ. Թումանյանը մինչև իր ոսկորի ծուծը հայ ազգային բանաստեղծ էր և ազգային գործիչ: Եվ այս տեսակետից նա ոչ մի դասակարգի և ոչ մի կուսակցության մարդ չէր: Նա դաշնակցական չէր և այն ժամանակ, երբ անդամ էր Դաշնակցության: Եւս առավել, նա չի կարող լինել բոլշևիկ և կամ բոլշևիկների մարդը: Նա համազգային է»⁸⁶:

Երևանից դուրս գալու նախօրեին՝ ապրիլի 13-ին, Հ. Թումանյանը պատրաստել էր ընտանիքին ուղղված նոր նամակ: Այդ նամակում բանաստեղծը դրական է արտահայտվել հեղկոմի երկու անդամների՝ Ս. Կասյանի և Ա. Մոավյանի մասին: Թումանյանի ստացած տպավորությամբ՝ «Շատ մեղմ ու ինտելիգենտ մարդիկ են»⁸⁷: Նրա՝ հեղկոմի անդամների մոտ լինելու հիմնական նպատակն այն էր, որ կարողանա իր միջնորդությամբ դյուրացնել փախստական ընտանիքներին հաշվեհարդարներից փրկելու գործը:

Հ. Թումանյանը մեկնել է Երևանից ապրիլի 18-ին: Նվարդ Թումանյանի վկայությամբ՝ «Հայրիկը ա. գ. ժողկոմ Մոավյանից ստանում է Երևանից մեկնելու անցաթուղթ»⁸⁸: Եվ հաջորդ օրը նա Ս. Օրջոնիկիձեի, իր դստեր՝ Աշխենի և թոռան՝ Հովիկի հետ ավտոմեքենայով Դիլիջանի և Գարաքիլիսայի վրայով և ապա գնացքով մեկնում են Թիֆլիս: Նվարդը վերհիշում է, որ երբ հայրիկը Երևանից Թիֆլիս վերադարձավ, շատերը հարցնում էին, թե ինչո՞ւ էր այդ խառը ժամանակ մեկնել Երևան, ո՞վ էր հանձնարարական տվել: Նա այսպես էր պատասխանում. «Հայ ժողովրդի բախտը, ժողովուրդն ինձ տարավ: Չէի կարող հանգիստ իմ տեղում մնալ և գրականությամբ պարապել, երբ ժողովուրդը վտանգի մեջ էր, իսկ հետո արդեն Օրջոնիկիձեից սանկցիա ստացա»⁸⁹:

7. Բոլշևիկների արձագանքը Թումանյանի առաքելությանը

Խորհրդային Հայաստանի կոմունիստական ղեկավարությունն անցանկալի համարելով Թումանյանի մեկնաբանությունները փետրվարյան իրադարձությունների ժողովրդական բնույթի մասին՝ վիրավորված ու նեղացած տոնայնությամբ իր պաշտոնաթերթում հրապարակեց մի նյութ, որում մեծ

86 Վրացեան Ս., էջեր մօտիկ անցյալից, էջ 77, նաև՝ «Գրական թերթ», 29 հունիսի 1990 թ.:

87 Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 10, Եր., 1999, էջ 383:

88 Թումանյան Ն., Հուշեր և գրույցներ, Եր., 2009, էջ 237:

89 Թումանյան Ն., նույն տեղում, էջ 238:

բանաստեղծը ներկայացվում էր որպես ձախողված դիպլոմատ: Հայկոմկուսի և Երևանի քաղաքային կոմիտեի «Կոմունիստ» պաշտոնաթերթը իր ապրիլի 10-ի (թիվ 62) համարում տպագրեց «Մի դիպլոմատի խորտակված կառիերա» հեգնական վերտառությամբ տխրահոչակ հոդվածը: Հոդվածագիրը պնդում էր, որ Թիֆլիսում Թումանյանին հանձնարարված է եղել պահանջել, որպեսզի ապստամբները զենքը վայր դնեն, իսկ Երևան հասնելուց հետո բանաստեղծ-դիվանագետը դիրքորոշումը փոխում է և «պաշտպանության տակ է առնում դաշնակների ձեռնարկած «ժողովրդական» շարժումը և իր կողմից խնդիր հարուցում Վրացյանի կառավարությանը հանգիստ թողնելու մասին»⁹⁰: Այլ խոսքով՝ ստացվում է, որ հոդվածագիրը բանաստեղծին մեղադրում էր երկակի վարքագիծ դրսևորելու մեջ: Հոդվածի բնույթն ու բովանդակությունը ինքնին գալիս են հաստատելու Ս. Վրացյանի արտահայտած այն միտքը, որ Հ. Թումանյանը չի եղել բոլշևիկների մարդը, առավել ևս՝ բոլշևիկ:

Նշված հոդվածում խոսվում է հայտնի և ոչ հայտնի հեռագրերի, դրանք աղձատելու, բանաստեղծին տնային կալանքի ենթարկելու մասին, որոնք էլ տասնամյակներ շարունակ խորհրդային պատմագրությանը սնունդ են տվել Հ. Թումանյանի հաշտարար առաքելության պատմությունն աղձատելու և աղավաղելու համար:

Այդ հեգնական հրապարակումից անձնապես վիրավորված պատվախնդիր բանաստեղծը նույն թերթի ապրիլի 13-ի (թիվ 64) համարում պատասխան նամակ է գրում: Հոդվածի վերնագրի կապակցությամբ բանաստեղծը ոչ պակաս երգիծանքով է արձագանքել «Կոմունիստ»-ի խմբագրությանը՝ «Մի շատ շռայլ վերնագիր իմ շատ պարզ դերի համար: Էս տեսակ չափազանցուցրած նշանակութուն ու խորհրդատուութուն տվեց իմ գալուն և Փրկութեան կոմիտեն, էնքան, որ ինքն էլ վախեցաւ, հասարակութիւնն էլ, ես էլ»⁹¹:

Այնուհետև նա պատմում է իր գալու հանգամանքներն ու ընթացքը, ընթերցողին պարզաբանում է, որ ինքը Երևան էր եկել «ընդհանուրի ցանկությամբ և Խորհրդային իշխանության հավանությամբ ձշմարտությունն իմանալու և, եթե կարելի կլինի, միջամտելու, որ անարյուն վերջանա սկսված խռովությունը»⁹²: Սակայն ՀՓԿ-ի անհամաձայնության հետևանքով իր առաքելությունը հաջողություն չի ունեցել, և չի դադարեցվել զինված դիմադրությունը:

Ինչ վերաբերում է Թումանյանի ուղարկված նամակներին, ապա, ինչպես արդեն ասվել է, Աթաբեկյանին ուղարկվածը ռազմական գործողությունների սրման պատճառով տեղ չի հասել և վերադարձվել է, իսկ Թիֆլիս՝ Օրջոնիկիձեին ուղարկվածը բանաստեղծի մեկնաբանմամբ՝ մի երկու - երեք կետ Փրկության կոմիտեն հավանաբար համառոտագրել է՝ պատճառաբանելով, որ իրենց հետ դա չի համաձայնեցվել կամ էլ հեռագրելիս հնարավոր է միակողմանի և կիսատ տեղեկություն տրված լինի⁹³:

90 «Կոմունիստ», Եր., 10 ապրիլի 1921 թ.:

91 Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 7, Եր., 1995, էջ 409:

92 Թումանյան Հ., նույն տեղում, էջ 409:

93 Տե՛ս Թումանյան Հ., նույն տեղում, էջ 409-410:

8. Թումանյանի վերջին ամփոփիչ նամակն իր առաքելության մասին

Մասնագիտական շրջանակներին արդեն վաղուց հայտնի է, որ բանաստեղծի «**Իմ Երևան գայու առիթով**» նամակն առաջին անգամ հանգամանալի ծանոթագրություններով և լրացումներով հրապարակել է ակադեմիկոս Էդ. Ջրբաշյանը ուղիղ 31 տարի առաջ՝ 1988 թ. «Պատմա-բանասիրական հանդեսում»⁹⁴: Այժմ՝ ըստ էության: Նախ՝ փետրվարյան, իր իսկ խոսքով, «հեղաշրջման» պատճառները բացահայտելու համար Թումանյանը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի ներքին ու արտաքին վիճակ էր ստեղծվել Հայաստանի անկախ հանրապետությունը կորցնելուց հետո, որի համար հավաքաբար կշտամբում է բոլորին, որ «Ապիկար եղանք ըստ ամենայնի», և թե ինչպիսի քաղաքականություն էր վարվում խորհրդային իշխանության հաստատման առաջին մեկ-երկու ամիսներին: Իբրև հայ ժողովրդի բանաստեղծ՝ նա իր Երևան գայու գլխավոր նպատակը համարում էր վտանգի մեջ հայտնված հայ ժողովրդին ու մտավորականությանը հանել այդ փորձանքից:

Հողվածում ժողովրդին հասկանալի լեզվով Թումանյանը թվարկում է ապստամբության պատճառները և դրանց թվում գլխավոր պատճառը համարում է «դեռևս շատ դեֆեկտներ ունեցող Ռուսաստանը», որի օրինակով Հայաստանում ևս գործադրվում է պրոլետարիատի դիկտատուրայի ու կոմունիզմի քաղաքականությունը, ինչից գանգատվում են գյուղացիությունը և «պստլիկ սեփականատերը»⁹⁵:

Նա խորհրդային իշխանություններին հասկացնում է, որ գյուղացիությանը և մանր արտադրողներին «միանգամից շատ դժվար է ընտելացնել ընդհանուր ընկերային գործին», որ նրանց մեջ ամուր նստած է «միայն սեփական տնտեսությունը հոգալու սովորությունը»⁹⁶: Ահա այն ինչը ժամանակին չեն հասկացել կամ իրենց պարտադրված գաղափարաքաղաքական հայացքների ու հանդուժանքների թելադրանքով տասնամյակներ շարունակ չէին տեսնում կամ չէին ցանկանում տեսնել խորհրդային ժամանակաշրջանի կուսակցական-պետական գաղափարախոսները, պատմաբանները, գրականագետները: Հայոց մեծ բանաստեղծը դեռևս Հայաստանում խորհրդային իշխանության արշալույսին, քննախույզ պատմաբանի

94 Դրա հրատարակման համառոտ պատմությունը հետևյալն է: 1960-ական թվականների կեսին բանաստեղծի ավագ դուստր Աշխենը գրականագետ Էդ. Ջրբաշյանին է տրամադրել 1921 թ. Թումանյանի գրած մի անտիպ «Իմ Երևան գայու առիթով» վերտառությամբ հոդվածի մեքենագիր օրինակը: Ակադեմիկոսը խոստովանում է, որ այն ժամանակվա քաղաքական կոնյունկտուրայի պայմաններում գրեթե անհնար պիտի լիներ տպագրել անգամ Հ. Թումանյանի նման մեծության կողմից գրված այդպիսի մի նյութ: Եվ դա հնարավոր դարձավ արդեն 80-ական թթ. երկրորդ կեսին՝ այսպես կոչված գորբաշովյան «վերակառուցման» պայմաններում: Փետրվարյան դրամատիկ իրադարձությունների տպավորության տակ Թումանյանի գրած հոդվածը, ըստ Էդ. Ջրբաշյանի, պետք է գրված լինի Թիֆլիսում 1921 թ. մայիսի 10-ից հետո (թեև բացառված չէ նաև, որ հոդվածի շարադրանքը սկսած լինի ավելի վաղ, Երևանում գտնված ժամանակ):

Բովանդակության առումով հոդվածը կարելի է համարել բանաստեղծի հայաստանյան մեկամյա գործունեության հանրագումարը: Գրականագետ Էդ. Ջրբաշյանի կարծիքով՝ Թումանյանի նորատիպ հոդվածը կարող է պատմական սկզբնաղբյուրի դեր խաղալ 1920-1921 թթ. Հայաստանի պատմության կնճռոտ մի շարք հարցերին պատասխան տալու համար: Ավածին կարելի է հավելել, որ Ամենայն հայոց բանաստեղծը սույն հոդվածում հանդես է բերել հայաստանյան իրադարձություններն օրյեկտիվ ու անաչառ քննելու և վերլուծելու՝ պատմագետին բնորոշ կարողականություն, խորհրդային այն ժամանակվա իրականությունը ձանձաղելու ու պատկերելու հստակ դիտողականություն: Տե՛ս ՊԲՀ, Եր., 1988, N 2, էջ 201-211:

95 **Թումանյան Հ.**, Իմ Երևան գայու առիթով (տե՛ս **Ջրբաշյան Էդ.**..., Հովհ. Թումանյանի մի անտիպ հոդված, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Եր., 1988, N 2, էջ 205):

96 Նույն տեղում, էջ 206:

խորթափանց դիտողականությամբ ցույց է տվել փետրվարյան եղելության խորքային պատճառները, մի ճշմարտություն, որը շուրջ 70 տարի զանց է առնվել խորհրդային պատմագրության մեջ. «...էստեղ, Հայաստանում, գրում է Թումանյանը,– ոչ միայն չափազանց դժվար մի գործ է կոմունիզմի գործը, այլև չափազանց հեշտ ու բնական բռնկումը նրա դեմ, մանավանդ, երբ նրա՝ կոմունիզմի փոխարեն էլ գալիս է դիկտատուրան ու քաղաքացիական կռվի ֆրոնտը և զանազան ուրիշ պատճառներ.

1. Օտարների դավադրական միջամտությունը:
2. Օֆիցերների աքսորը Ռուսաստան:
3. Հայի լեզվի վտարումը Հայաստանի խորհրդային հիմնարկություններից:
4. Տեղի տված և կասկածի տակ գտնվող, ապա թե վտանգված ինտելիգենցիան»⁹⁷:

Մեջբերված մտքերից դժվար չէ կռահել, որ այսպես կոչված «զարգացած» սոցիալիզմի ժամանակներում գրեթե անհնար էր, որ Գլավլիտը⁹⁸ թույլ տար նման հակասոցիալիստական բովանդակության նյութի հրապարակումը: Դա հնարավոր դարձավ միայն «վերակառուցման» ընձեռած բացախտության ու հրապարակայնության պայմաններում:

Հողվածի վերջում բանաստեղծը ցավով արձանագրում էր, որ իրեն չհաջողվեց կողմերին հաշտեցնել, որովհետև չկար փոխադարձ վստահություն միմյանց հանդեպ: Եվ, վերջապես, հաշտեցումը հնարավոր չեղավ նաև այն պատճառով, որ երկու կողմի դիրքերում էլ հակաքարոզչության ու թշնամանքի մեծ վիճակ էր ստեղծվել:

Ահա հակիրճ շարադրանքով մոտավորապես այսպիսին է եղել Ամենայն հայոց բանաստեղծի մեկ ամիս տևող առաքելությունը Երևան՝ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի համար ծանր ժամանակաշրջանում:

Ի մի բերելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է եզրակացնել, որ հակամարտ կողմերի հաշտեցման ուղղությամբ մեծ բանաստեղծի ձեռնարկած քայլերն էական արդյունք չտվեցին, բայց և այնպես.

ա) գալով Երևան Թումանյանը նախ բացահայտեց ճշմարտությունը և հերքեց Թիֆլիսում և այլուր տարածվող կեղծ պատկերացումները փետրվարյան իրադարձությունների մասին,

բ) նրա գալը և հանդիպումները կարելի է ասել, որ հոգեբանական առումով էապես թուլացրին կռվի ու թշնամանքի մտայնությունը,

գ) Թումանյանը Երևան հասավ այն ժամանակ, երբ ապստամբությունն արդեն գտնվում էր ավարտական փուլում:

Ինչ վերաբերում է մեծանուն բանաստեղծի ու խիզախ քաղաքացու Երևան գալու անձնական շարժառիթին, ապա ապրիլի 8-ին իր գավակներին ուղղված նամակում նա նշել է, որ «անկախ վերջնական արդյունքից՝ ինքը լավ է արել, որ եկել է Երևան, որ շատ բան տեսավ և իմացավ, շատ կյանքեր ազատվեցին»⁹⁹:

Այսպիսով, կարելի է արձանագրել, որ Հայաստանի ու հայ ժողովրդի

97 Նույն տեղում, նաև Թումանյան Հ., ԵԼԺ, հատ. 7, եր., 1995, էջ 513-514:

98 Խոսքը վերաբերում է ՀՍԽՀ գրականության և հրատարակչության գործերով գլխավոր վարչությանը՝ ռուսերենի հապավումով Գլավլիտ:

99 Թումանյան Հ., Երկերի ժողովածու, հատ. 5 (Նամակներ), եր., 1945, էջ 457:

պատմության մի ճգնաժամային փուլում՝ 1921 թ. Փետրվարյան ապստամբության վերջալույսին, Ամենայն հայոց բանաստեղծ Հ. Թումանյանը թիֆլիսահայության ցանկությամբ, Անդրկովկասի կոմունիստ ղեկավար Ս. Օրջոնիկիձեի գիտությամբ և որ, ամենագլխավորն է, իր սրտի թելադրանքով մեկնեց Երևան՝ քաղաքացիական կռիվներում հայտնված հայության երկու հատվածներին հաշտեցնելու առաքելությամբ: Մեծ վտանգներ հաղթահարելով՝ նա հասավ Երևան, ճակատում և մայրաքաղաքում տեսավ ապստամբ ժողովրդի անկոտրում կամքը՝ իր ազատության և իրավունքների համար պայքարում: Նա կռիվը դադարեցնելու և հաշտեցնելու ջանքեր թափեց, չնայած հիվանդ վիճակին՝ հեռագրական կապ հաստատեց խորհրդային ղեկավար շրջանակների հետ, ականատեսի աչքերով ցույց տվեց, որ փետրվարյան իրադարձությունները ինչ-որ մի խումբ մարդկանց արկածախնդրությունը չէին, այլ զանգվածային ելույթ՝ բոլշևիկյան բռնավարչակարգի դեմ: Թեև դիմակայող կողմերի անհաշտ կեցվածքի պատճառով Հ. Թումանյանի հաշտարար առաքելությունը անմիջական-գործնական արդյունք չտվեց, սակայն, այնուամենայնիվ, այն որոշակի բարոյական ներգործություն ունեցավ անհաշտ ու թշնամական տրամադրությունների մեղմացման առումով:

Արարատ Մ. Հակոբյան–գիտական հետաքրքրություններն ընդգրկում են Հայաստանի 20–րդ դարի քաղաքական պատմության առանցքային հիմնահարցերը: Հրատարակել է բազմաթիվ մենագրություններ Հայաստանի Հանրապետության 1918–1920 թթ. պատմության, նրանում գործող քաղաքական կուսակցությունների, Մոսկվայի ու Կարսի պայմանագրերի, 1937 թվականի քաղաքական բռնաճնշումների վերաբերյալ:

THE PEACEKEEPING MISSION OF HOVH. TUMANYAN

At the afterglow of February Rebellion of 1921

Ararat M. Hakobyan

The all Armenian poet Hovh. Tumanyan, whose 150th anniversary was celebrated this year during his short but stormy and saturated life besides creating literary-creative genius monuments has conducted civic courageous steps even at the cost of endangering his life. Such is the episode about his courageous step conducted during February revolt of 1921 that broke out against Bolsheviks shortly afterwards of the Sovietization of Armenia:he arrived to Yerevan from Tiflis and reconciled the two opposing sides, namely, the rebellions and the Bolsheviks.

At the last stage of the revolt in frosty winter conditions on March 13 the poet leaves for Yerevan due to the wish of the Armenians living in Tiflis, on behalf of communist leader of Transcaucasia S. Orjonikidze and , certainly, by the call of his own heart, on February 13 arrives to Yerevan on the mission of reconciliation. By overcoming great dangers the Armenian poet reaches Yerevan, perceives the unbreakable will of rebellious people in the front line and in the capital struggling for freedom and national rights. By becoming in touch with the leader of CSH S.Vratsyan and others he makes efforts for ceasing the fighting and in spite of being ill he corresponds with the Soviet ruling circles and family members and states from the sight of a witness that the February events were not adventures undertaken by a group of people but the speech of masses against the despotic Bolshevik regime. Though due to hostile posture of opposing sides the peacekeeping mission of Hovh. Tumanyan didn't certainly give immediate results but surely had some moral effect from the perspective of mitigating the intolerant and hostile moods of both sides.

It is necessary to mention that in historical-philological literature of the Soviet period the issue of estimating the peacekeeping mission of the Armenian poet is controversial up to now. The thing is that in the works of historians and literary critics of Soviet period dealing with this problem is party- ideological partiality. Particularly the allegations about Tumanyan's home arrest when he just arrived to Yerevan have been encircled too much which was purely persuading a political-propogandistic goal for shaping a viewpoint among the people that dashnaks had arrested even the Armenian poet. The argument for such allegation was the thing that on February 25 Georgia had become a Soviet country, which was kept as possible in secret in Armenia for the sake of providing state security and secrecy so that the society and the rebels wouldn't learn about the fact of Sovietization of Georgia that could have affected their fighting spirit. And as the poet had arrived from Georgia the authorities of Armenia tried to keep it in secret so that the rebels wouldn't be disappointed. In fact the reason

ՀԻՇՆՆՈՒՄԻՆԻՑՈՒՆ

ժԱՆ (ժԷ) ԳՐԱԽԻՒԹՅԱՆ ԻՅՈՒՆԻՎԵՐՍԻՏԵՏԻ ԳՐԱԴԱՐԱՆ, 2019

ՎԿԱ ԿԱՄԱԿՈՒՄԻՏԵՍԻ ԿԱՆՈՒՄԻՏԵՍԻ

for Tumanyan's not leaving his elder daughter Ashkhen's house was the severe winter: while crossing the front line in the sector of Akhta(Hrazdan)–Fanta the poet appeared under cross-fighting and, the sick poet caught cold and when reaching home actually became bed sick and got up only on April 2 when the 11th Red Army occupied Yerevan. The thing that Hovh. Tumanyan was bed sick is stated by the poet himself. Actually the revolt was oppressed, and on April 18 the Armenian poet returned to Tiflis together with S. Orjonikidze who had arrived to Armenia beforehand.

Such was the odyssey of the given episode from the civil life of all Armenian poet.

Резюме

ПРИМИРИТЕЛЬНАЯ МИССИЯ ОВ. ТУМАНЯНА

На закате Февральского восстания 1921 г.

Арапат М. Акопян

Поэт всех армян О. Туманян, 150 лет со дня рождения которого исполнилось в этом году, в течении своей короткой, но бурной и насыщенной событиями жизни предпринимал также смелые гражданские шаги, подвергая опасности свою жизнь. Подобным эпизодом является отважный шаг, совершенный им во время Февральского восстания 1921 г., вспыхнувшего против большевиков спустя короткое время после советизации Армении. Туманян решил приехать из Тифлиса в Ереван и своим большим авторитетом примирить две стороны – повстанцев и большевиков.

На последнем этапе восстания, в условиях зимних морозов, поэт, по желанию тифлисских армян, с ведома коммунистического руководителя Закавказья С. Орджоникидзе и, конечно, по зову сердца, едет в Ереван с миссией примирения. Преодолев большие опасности, армянский поэт доезжает до Еревана, видит на фронте и в столице несгибаемую волю восставшего народа в борьбе за свободу и национальные права. Он прилагает усилия для прекращения войны и примирения у председателя Комитета по спасению Родины С. Врацяна и других. Несмотря на болезнь, Туманян переписывается с советскими руководящими кругами и показывает глазами очевидца, что февральские события были не авантюрой некоей группы людей, а выступлением народных масс против большевистского диктаторского режима. Хотя из-за враждебной позиции противостоящих сторон примирительная миссия О. Туманяна не дала непосредственного практического результата, но все-таки имела определенное моральное воздействие в плане смягчения непримиримых и враждебных настроений сторон.

Необходимо отметить, что вопрос оценки примирительной миссии армянского поэта в советской историко-филологической литературе до сих пор вызывает споры. Дело в том, что в трудах историков и литературоведов

советского периода, обратившихся к этой проблеме, была проявлена партийно-идейная предвзятость. В частности, циркулировали утверждения о домашнем аресте Туманяна сразу по прибытии в Ереван, что преследовало лишь политико-пропагандистскую цель, чтобы у общественности сформировалось мнение, мол, посмотрите, дашнаки арестовали даже поэта всех армян. Дело в том, что 25-го февраля была советизирована Грузия, и в целях государственной безопасности в Армении этот факт по возможности держался в секрете, чтобы общество и повстанцы не были осведомлены, что могло бы повлиять на их боевой дух. И так как поэт приехал из Грузии, власти Армении старались держать в секрете эту весть, чтобы у повстанцев не опустились руки. Но на самом деле Туманян не выходил из дома старшей дочери Ашхен в основном по той причине, что в условиях суровой зимы, толстого снега и морозной ночи, оказавшись под перекрестным огнем с двух сторон во время прохождения фронтовой линии на участке Ахта (Раздан) – Фантан, сильно простудился и доехав, стал уже постельным больным. Он встал с постели только 2-го апреля – в день взятия Еревана 11-ой Красной армией. То, что Туманян был постельным больным, подтверждает сам поэт. В конце концов, восстание было подавлено, а 18-го апреля армянский поэт вместе с прибывшим до этого в Армению С. Орджоникидзе возвращается в Тифлис.

Такой была одиссея данного эпизода гражданской жизни поэта всех армян.

REFERENCES

1. **Alixanyan S. T.**, G. K. Orjonikidz'en yev' sovetakan kargeri hastatumə Hayastanum, Ye'r., 1974, eg 133 **(in Armenian)**.
2. Genocid armjan: otvetstvennost' Turcii i objazatel'stva mirovogo soobsh'estva (dok. i kom.), sost. prof. Ju. G. Barsegov, t. 2, ch. 1, M., 2003, s. 466 **(in Russian)**.
3. **Jrbash'yan Ed.**, Hovh. T'umanyani mi antip hodvac', «Patma-banasirakan handes», Ye'r., 1988, N2, eg 205 **(in Armenian)**.
4. **Hakobyan A.**, HSXH 1921 t'. nerqagh'aqakan kyanqi patmut'yan himnaharcerə hay patmagrut'yan mej, Ye'r., 2014, eg 59, 65, 69 **(in Armenian)**.
5. **Hovhannisyan H.**, Ənkerogs hish'atakin. tes «T'umanyanə jamanakacicneri hush'erum», Ye'r., 1969, eg 781 **(in Armenian)**.
6. **Hovhannisyan S.**, H. T'umanyanə yev' 1921 t'. P'etrvaryan apstambut'yunə. Ye'rev'ani hyusisayin hamalsarani 2010 t'. aprili 21-22-i gitakan nstash'rgani nyut'erə, Ye'r., 2010, eg. 166 **(in Armenian)**.
7. **Karapetyan H. N.**, Mec' pajqari mardik, Ye'r., 1963, eg 442 **(in Armenian)**.
8. **Leo**, Ancyalic (hush'er, t'gh't'er, datumner), T'iflis, 1925, eg 466 **(in Armenian)**.
9. **Minaxoryan V.**, Aprili 2-i gagh't'ə, tes «Hajreniq», B tari, N 2, Post'an, 1923 (dektember), eg 89 **(in Armenian)**.
10. **T'umanyan Ash'xen**, Hayrikis masin. Tes T'umanyanə jamanakacicneri hush'erum, Ye'r., 1969, eg 647 **(in Armenian)**.
11. **T'umanyan H.**, Erkeri liakatar zh'orovac'u (ELZh'), h. 10, Ye'r., 1999, eg 370 **(in**

Armenian).

- 12. T'umanyan Nvard**, Hush'er yev' zruycner, Ye'r., 2009, eg 236 **(in Armenian)**.
13. St. Zoryani hush'eric (tes T'umanyanə jamanakacicneri hush'erum, Ye'r., 1969, eg 126) **(in Armenian)**.
- 14. Vraccan S.**, Eger motik ancjalic (Hovh. T'umanyanə Yerev'anum), tes «Hajreniq», Post'an, 1923, A tari, t'iv 10 (ogostos), eg 70 **(in Armenian)**.
- 15. Vraccan S.**, Kyanqi ugh'inerov, hat. Z, Beyrut' 1967, eg 103 **(in Armenian)**.